

etnoantropološki problemi

eMONOGRAFIJE

knjiga prva

**ODELJENJE ZA ETNOLOGIJU I ANTROPOLOGIJU
UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET**

**Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Odeljenje za etnologiju i antropologiju**

etnoantropološki problemi
eMONOGRAFIJE

Knjiga prva

Urednik

doc. dr Miloš Milenković

Sekretar redakcije

Ivana Gačanović, MA

Recenzenti

prof. dr Ivan Kovačević

doc. dr Saša Nedeljković

Uređivački odbor

Antonijević Dragana (Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu i gl. i odg. urednica casopisa EAP); Araya Dujisin Rodrigo (Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Chile); Veselinović-Hofman Mirjana (Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičkih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu); Vuković Ivan (Odeljenje za filozofiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu); Dimitrijević Dejan (Department de sociologie-etnologie Université de Nice – Sophia Antipolis); Đorđević Jelena (Odeljenje za politikologiju Fakulteta Politickih nauka Univerziteta u Beogradu); Ivanović

Zorica (Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu); Karanović Zoja (Odsek za srpsku književnost, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu); Kovač Senka (Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu); Potkonjak Sanja (Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu); Radić Radmila (Institut za savremenu istoriju Srbije); Ribić Vladimir (Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu); Stanimirović Vojislav (Katedra za pravnu prava, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu)

Etnoantropološki problemi – eMONOGRAFIJE su
neprofitno izdanje koje možete besplatno preuzeti na
adresi:

www.anthroserbia.org

Ljubica Milosavljević

BAŠTINA I KRIMININAL
Seljak kao nadri-arheolog

Sadržaj

Uvod	9
Neovlašćena arheološka iskopavanja	23
Nasleđe i ekonomija	39
Analiza dobijenih podataka	75
Aspekti sive ekonomije	91
Zaključak	117
Sažetak	111
Summary	115

Uvod

Teme vezane za kriminal nesumnjivo imaju mesta u antropologiji, pogotovo ukoliko kriminalno ponašanje posmatramo kao univerzalnu ljudsku aktivnost. Ipak, nije bio čest slučaj da domaća naučna pažnja bude orijentisana ka delatnosti s one strane zakona, pogotovo kada je o savremenom selu reč. Pomanjkanje interesovanja za portretisanje kriminalne slike ruralnih sredina, moglo bi nauku stajati validnih podataka ne samo za antropologiju, nego za i brojne druge naučne discipline, što će biti moguće pokazati na primeru istraživanja predstavljenog u ovoj studiji.

Apostrofiranje stanja u savremenoj nauci vodi razumevanju prvog, ali ne i jedinog, motiva za izradu antropo-kriminološke monografije ruralne sredine. Međutim, iako se radi o dostojnom izazovu, zbog kompleksnosti koji on podrazumeva, na ovom mestu¹ biće moguće detaljnije predstaviti samo jedan aspekt kriminalnog delovanja žitelja sela koje je odabrano za proučavanje. Bogatstvo pojava oblika detektovanih na terenu, koji se mogu definisati kao ilegalni, biće ostavljeni za naredna proučavanja, tim pre što se kriminalne aktivnosti samo uslovno mogu razdvojiti u svakodnevnom delanju pojedinaca.

¹ Antropo-kriminološka monografija rezultat je izrade diplomskog-master rada koji je predvideo analizu jednog u nizu pojava oblika kriminogenog ponašanja.

Za izradu antro-po-kriminološke monografije, suženog obima, odabrano je selo u Braničevskom okrugu, u blizini Petrovca na Mlavi, koje je naseljeno pretežno srpskim stanovništvom. Njegovo ime neće biti pominjano ponajviše iz razloga što se ne radi o ilegalnoj aktivnosti po bilo čemu jedinstvenoj za konkretno seosko naselje, nego o živoj kriminalnoj aktivnosti specifičnoj za sve oblasti koje se nalaze u blizini arheoloških nalazišta. Ovim dolazimo i do predmeta proučavanja, tj. do protivzakonitog iskopavanja kulturnih dobara i njihovog stavljanja u nedozvoljen promet u odabranoj seoskoj sredini, koja pokazuje mnoge sličnosti u ukupnosti seoskog života sa ostalim ruralnim zonama. Međutim, za nju su karakteristične i veoma bitne razlike, koje će takođe biti predmet proučavanja.

U mnoštvu definicija koje se odnose na kriminalno ponašanje, moguće je izdvojiti onu kod koje se kriminalitet odnosi na ukupnost svih zločina u vremenu i prostoru, time u prvi plan stavljajući masovnost pojave². Ova definicija naročito je pogodna kada se pristupi proučavanju socijalno i geografski uokvirene sredine, kakva je seoska. Shodno tome, proučavanje kriminaliteta u odabranom selu odnosiće se sa jedne strane na osvetljavanje konkretnog segmenta iz korpusa protivzakonitih aktivnosti koje se u njemu odvijaju, dok će sa druge strane akcenat biti stavljen i na pokušaj da se osvetli ukupna zastupljenost uočene delatnosti u vremenu i prostoru.

Uvažavanje stava da prihvatanje većine nekog oblika ponašanja, u određenom vremenskom intervalu i u određenoj društvenoj grupi, utiče na formiranje normi kojima

²Đ. Ignjatović, *Kriminologija*, Beograd, 2005. 5.

se sugerije šta je prihvatljivo i poželjno ponašanje, kod ovog tipa istraživanja takođe ima osnova. Ovako prihvaćeno ponašanje postaje konvencija, dok suprotno tome, ono što društvo prepoznaje kao opasno po sebe i svoje članove, ostaje izvan kodiranog, tj. izvan zakona - ukoliko prepoznavanje i prihvatanje izdignemo na višu platformu. Međutim, iako pravila prihvata većina, u jednom širem društvenom sistemu, lako je uočiti da zakone i propisane norme ne prihvataju svi delovi sistema na isti način. Takođe, valja imati u vidu da pojedini oblici ponašanja nisu podjednako tretirani u različito vreme, čak i kada se radi o istom društvu. Često navođen primer odnosi se na spaljivanje hiljade žena proglašavanih vešticama na evropskom tlu u Srednjem veku. Pravo i obavezu spaljivanja propisivala je tadašnja katolička crkva, dok se danas ova praksu ocenjuje kao nedopustivo praznoverje. Kao upečatljiv primer razlika u prihvatanju izvesnih normi u istoj epohi, ali između različitih društvenih grupa, najčešće se pominje pravo na abortus koji je legalizovan u XX veku, ali ne u celoj Evropi³. Na temelju pomenutih primera, očigledno je da norme često jesu pojave dugog trajanja, ali da i pored toga nisu okamenjene tvorevine nepodložne promenama.

Kada se radi o razlikama u stepenu prihvatanja normi i u načinima prilagođavanja na njih, ukoliko su diktirane spolja tj. ukoliko ih nameće globalno društvo što je slučaj koji se javlja u seoskim sredinama, onda se te razlike posmatraju kao izraz kulturnih specifičnosti dela celine koji je u poziciji prihvatanja nametnutih pravila. To je ključni razlog zbog

³ S. Brown, F. Esbensen and G. Geis, *Criminology – Explaining Crime and Its Context*, Cincinnati, 2001. 536-539.

kojeg će istraživanje delom biti usmereno ka prepoznatim razlikama, odnosno ka tretiranju konkretne kriminalne aktivnosti među izvršiocima, ali i ka stavovima javnog mnjenja odabrane zajednice.

Iako je već nagovešteno, važno je naglasiti da ovaj rad insistira na tome da nema društva, niti nekog njegovog dela, koje je imuno na kršenje propisanih pravnih normi. Ono što je izvesno, jeste da se ilegalne aktivnosti najšireg spektra, bez razlika, mogu pratiti i u seoskoj i u gradskoj sredini, od vrha društvene lestvice do njenog završetka. Naučna zaostavština marksizma pojavu devijacija u društvu dovodi u vezu sa klasnim razlikama, a kao glavne pokretače bunta rana učenja videla su u bedi, socijalnoj nejednakosti i eksploatacija radnika. Na temelju ovog shvatanja, razvijen je ekonomski determinizam u pojavi kriminalnog ponašanja, ali definisanje pojave koja je nazvana kriminalom belog okovratnika ide u pravcu toga da pozicija moći rađa podjednako pogodno tle za kršenje zakona. Naime, počinioci zločina belog okovratnika pripadnici su viših društvenih slojeva i najčešće do velike materijalne dobiti dolaze putem utaje poreza, korupcije, kršenja zakona o kompanijama...⁴

Dalje, bavljenje kriminalnim aktivnostima izabrano je za proučavanje kao tek jedno od mogućih praktičnih delatnih ostvarenja svake individue⁵, a praćenje ovih pojava u ruralnoj sredini činilo se inspirativnijim iz nekoliko razloga. Već

⁴ O. Pavićević i B. Simeunović-Patić, Srbija i (anti)heroji, Sociologija, Vol. 47, br. 2. 2005. 161-182.

⁵ Kao što etnologija seljaštvo vidi kao jedan od mogućih oblika života u zajednici, tako i kriminalno ponašanje, iz ove perspektive, može biti jedno od mogućih oblika ponašanja.

je rečeno da je najviše pažnje, kada je o ovom problemu reč, do sada bilo posvećivano urbanim zonama, tako da je selo mahom ostajalo izvan fokusa. Drugi razlog leži u činjenici da je selo relativno mala socio-geografska sredina, time lakša za posmatranje, i društvo međusobnog poznavanja, što olakšava proučavanje stavova lokalnog javnog mnjenja i upućuje na ne mali stepen obaveznosti poštovanja lokalnih pravila, mada ne i apsolutno povinovanje: „Ukratko: primo, svatko je za svakoga vezan bilateralnom vezom potpunog poznavanja – poznaje svakoga i zna da na isti način njega poznaju; secundo, ukupnost tih veza čini jednu grupu ili kolektivitet međusobnog poznavanja.“⁶

Sledeći razlog koji je pogodovao izboru ruralne sredine za predmet proučavanja je uvek aktuelan odnos selo – grad, s tim da se ovaj odnos više ne posmatra kao dihotomija⁷. Dvostrano prodiranje ova dva sistema proces je koji dugo traje, ali je važno osvetliti i prethodne istorijske etape međudnosa datih sredina koje su dovele do formiranja lokalnih specifičnosti u tumačenju i prihvatanju onoga što širi

⁶ H. Mendras, Seljačka društva: Elementi za jednu teoriju seljaštva, Zagreb, 1986. 110.

⁷ Henri Mendra definiše i pojam anglobirajućeg društva kao antipoda seljačkom kolektivitetu sa kojim komunicira isključivo preko posrednika i predstavlja stalni izvor nameta i poreza za seljaštvo (H. Mendras, Seljačka društva: Elementi za jednu teoriju seljaštva, Zagreb, 1986.). Za ovaj rad značajna je perspektiva okružujućeg društva koje manjoj zajednici nameće pravila, budući da je to bio i način nametanja i širenja pravnih regulativa. Danas, međutim, ne možemo govoriti o striktnoj podvojenosti. Širi društveni sistem u sebe uključuje i seosku sredinu zajedno sa gradskom, čime je ona deo celine, a ne suprotnost.

društveni sistem nameće svojim sastavnim delovima. Najzad, razlozi za proučavanje konkretne ruralne zone leže u pojedinim specifičnostima čitavog regiona, za čijeg je reprezentanta odabrano samo jedno selo. Ovim specifičnostima, koje se odnose kako na kulturne karakteristike proistekle iz istorijskih okolnosti, tako i na geografska obeležja, biće posvećena posebna pažnja.

Cilj istraživanja

Prvobitni cilj istraživanja bio je izrada antropo-kriminalološke monografije jednog seoskog naselja, što je podrazumevalo otkrivanje i izdvajanje svih oblika kriminaliteta date sredine, kao i proučavanje njihovih uzroka i međuodnosa, kroz analizu širih društveno-istorijskih prilika. Boravak na terenu i razgovor za seljanima potvrdio je pretpostavku o postojanju nekoliko dominantnih oblika kriminalne aktivnosti specifičnih za ovu oblast u proteklim decenijama, poput: šverca, angažovanja ilegalnih imigranata za rad na imanjima, ali i niz protivzakonitih radnji tipičnih i za druge sredine. Međutim, zbog složenosti, zanimljivosti i raširenosti, za predmet proučavanja izabran je arheološki kriminal u ruralnoj sredini, koji u antropološkoj literaturi do sada nije obrađivan. Time je akcenat stavljen na neovlašćeno iskopavanje arheoloških ostataka, odnosno na nelegalne aktivnosti u vezi sa kulturnim dobrima⁸, kao i na

⁸ Prema Članu 2. *Zakona o kulturnim dobrima* kulturna dobra su stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture od opšteg interesa koje uživaju posebnu zaštitu utvrđenu ovim zakonom. Kulturna dobra, u zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih

njihovu dalju protivzakonitu distribuciju, najčešće izvan granica zemlje.

Cilj rada bio je da prouči neovlašćena iskopavanja arheoloških predmeta prevashodno kroz pokušaj sagledavanja faktora koji su doveli do ove pojave. Istorijska perspektiva nametnula se kao nužna, počevši od toga da su upravo istorijski razlozi doveli do toga da ovo područje bude izuzetno bogato arheološkim nalazištima, do toga da su neki drugi istorijski i geografski faktori doveli do činjenice da je ovaj deo naše zemlje izuzetno dobro povezan sa ostalim zemljama u regionu, ali i sa zemljama Zapadne Evrope. Naime, život na mestu gde su vekovima prolazili trgovački putevi olakšali su stvaranje uslova za kulminaciju šverca tokom devedesetih godina XX veka, time stvorivši i prohodan put za prenošenje kulturnog blaga izvan granica zemlje. Socijalna povezanost sa zemljama Zapadne Evrope, bila je u stalnom jačanju još od Drugog svetskog rata, usled odlaska našeg življa na privremeni rad u inostranstvo u velikom broju. Ovaj fenomen, vezan prevashodno za snažnu deagrarizaciju koja je zahvatila čitavo seosko društvo i pre Drugog svetskog rata, osnažen preseljavanjem seljaka u industrijske zone, kulminaciju doživljava u posleratnim decenijama. „Da se radilo o zaista značajnoj pojavi, sve-

svojtava, jesu: spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta - nepokretna kulturna dobra; umetničko-istorijska dela, arhivska građa, filmska građa i stara i retka knjiga - pokretna kulturna dobra. Kulturna dobra, u zavisnosti od svog značaja, razvrstavaju se u kategorije: kulturna dobra, kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja. („Sl. Glasnik RS“, br. 71/94).

doći podatak da je prema popisu stanovništva iz 1971. godine u inozemstvu radilo 671 tisuća ljudi, dok su strani izvori pokazivali znatno veći broj. Među zaposlenima u inozemstvu bilo je 50% bivših poljoprivrednika. Deagrarizacija je, dakle, svoje tokove usmerila prema inozemstvu.⁹

Danas se procenjuje da u pojedinim selima u Braničevskom okrugu i do devedeset odsto radno sposobnog stanovništva živi i radi u nekoj od zemalja Evrope, čime je stvoren prvi preduslov za nelegalnu distribuciju arheoloških ostataka. Zbog svega navedenog, ovaj rad predstavlja pokušaj da se prouče razlozi koji su doveli do uočene pojave, ali i mehanizmi kojima se ona odvija, kao i pokušaj da se otkrije šta se sve razmenjuje ovom protivzakonitom trgovinom, koja kriminalni identitet dobija već načinom na koji se dolazi u posed predmeta od izuzetne kulturne važnosti. Početna pretpostavka je da je razmena dobara tek jedna u nizu razmena i da na ovaj način dolazi do razmenjivanja iskustava, saznanja, kulturnih obrazaca, tehničkog usavršavanja i drugih važnih činilaca svakodnevnog života bilo koje društvene zajednice.

Kroz proučavanje ovog problema, cilj je bio proučiti kako zakon funkcioniše na delu, a ne samo na papiru. Postojanje propisa daleko je od uspešnog suzbijanja ove pojave, budući da je zakon često ignorisan, pa i tumačen na potpuno drugačiji način od onoga što je njime propisano. Praćenja razlika između činjeničnog i propisanog, kao i stavovi koji prate nelegalne aktivnosti, među najznačajnijim su ciljevima ovog rada.

⁹ V. Puljiz, Seljaštvo u Jugoslaviji, Sociologija sela, br. 1-2(99-100). 1988. 5-23.

Poseban deo rada biće posvećen aspektima neformalne ekonomije, koja u sebe uključuje obeležja sive i crne ekonomije. Ključna razlika između ove dve vrste ekonomskog ponašanja ogleda se u tome da li delatnost koja se odvija može i pod kojim uslovima biti legalna. U slučaju sive ekonomije dozvoljene radnje odvijaju se na nelegalan način, a tu se pre svega misli na utaju poreza i ostalih dažbina koje propisuje država. Crna ekonomija, sa druge strane, podrazumeva aktivnosti koje ne mogu biti legalizovane, bez obzira na okolnosti pod kojima se odvijaju, pa tako najdrastičniji primer crne ekonomije predstavlja trgovina ljudima. U slučaju neovlašćenog arheološkog iskopavanja, temelj neformalne ekonomije čini stavljanje u promet ostataka materijalne kulture minulih epoha od izuzetnog nacionalnog i kulturnog značaja, kod kojeg se javlja kombinacija utaje i nedozvoljene prakse.

Uz navedene zadatke istraživanja, rad će dati i pregled ove pojave u svetu u poslednjih nekoliko decenija, čime će se dobiti celovitija slika problema. Iako je cilj proučiti ovu pojavu u maloj sredini, pojavu je neophodno staviti u širi kontekst, zarad razumevanja ozbiljnosti problema, koji je po svom karakteru, na globalnom nivou, između privrednog i organizovanog kriminala. Naravno, ovakva klasifikacija kriminalnih aktivnosti u skladu je sa teorijskom koncepcijom, ali u praksi one su najčešće kombinovane. U grupu protivzakonitih radnji koje, između ostalog, spadaju u privredni kriminal, ubrajaju se imovinski delikti, odnosno: „De-la uperena protiv raznih oblika svojine. Ovde se najčešće pojavljuju delikti nezakonitog prisvajanja, kao što su razni oblici krađa, razbojništva, pljačke, utaje, prevare, iznude i

ucene, i nesavesnog čuvanja poverenih materijalnih vrednosti“.¹⁰

Kada je reč o organizovanom kriminalu, pored užeg određenja, njega prevashodno karakteriše postojanje kriminalne organizacije¹¹. Na konkretnom primeru neovlašćenog iskopavanja biće ukazano na elemente i jednog i drugog kriminalnog ponašanja tj. na aspekte privrednog i organizovanog kriminala.

Cilj rada nije sastavljanje optužnice protiv počinitelaca ovih krivičnih dela, nego bolje upoznavanje sa pojavom i pokušaj da se bolje razumeju razlozi za uporno nastavljanje nelegalne aktivnosti, kroz približavanje prilika u selu. Analiza nekih mentalitetskih karakteristika, specifičnosti kraja, kao i odnosa države prema detektovanoj pojavi, koja je tek deo mozaika u borbi protiv organizovanog arheološkog kriminala u svetu, biće od velike koristi.

Metodologija rada

Metodološki postupak podrazumevao je terensko istraživanje i razgovor sa žiteljima sela. Tokom razgovora sa osobama koje nisu bile uključene u neku od ilegalnih aktivnosti, odnosno kada je cilj razgovora bio ispitivanje javnog mnjenja o konkretnom problemu, korišćen je upitnik otvorenog tipa. Kada je razgovarano sa osobama koje su svedočile o neposrednom iskustvu, tj o umešanosti u nelegalna iskopavanja, razgovor je tekao slobodno. Informantima je

¹⁰ M. Bošković, *Kriminologija i socijalna patologija*, Novi Sad, 1995. 161.

¹¹ Đ. Ignjatović, *Kriminologija*, Beograd, 2005. 276.

dopušteno da diktiraju smer i ritam razgovora, što se pokazalo ispravnim, budući da je dobijan daleko veći broj informacija nego što bi to bilo moguće upotrebom unapred pripremljenog upitnika. Dobijeni odgovori i zatečena situacija na terenu, daleko su premašili očekivanja i maštu istraživača.

Terensko istraživanje odvijalo se u maju, junu i oktobru 2007. godine, dok je jedan deo podataka prikupljen i iz telefonskih razgovora sa seljanima.

Profil ispitanika

Ispitanici mogu biti podeljeni u najmanje četiri kategorije. Kriterijum za njihovo razvrstavanje odnosi se na način na koji su dolazili u dodir sa arheološkim ostacima. U skladu sa tim, prvu grupu ispitanika čine oni informanti koji predstavljaju tipične primerke nadri-arheologa. Ovaj termin preuzet je iz novinskih napisa koji su se bavili ovim problemom, a podrazumeva potpuno novo „zanimanje“. Njime se uglavnom bave tzv. poljoprivrednici polutani, tj. seljaci koji se u sve manjem obimu bave obrađivanjem zemlje. Međutim, u slučaju nadri-arheologa zanimljivo to da dopunska sredstva za život, ipak, pronalaze na oranicama, a ne kroz bavljenje nepoljoprivrednim zanimanjem ili radom u industriji, što je ključna karakteristika radnika, odnosno seljaka polutana. Pored termina nadri-arheolozi, u napisima koji su nastali kao rezultat istraživačkog novinarstva javlja se još i termini divlji-arheolozi.

Tokom odlazaka na teren, napravljeni su razgovori sa dvojicom nadri-arheologa. Dva ispitanika, za antropološko

istraživanje, svakako nisu dovoljna. Mala brojka bila je diktirana specifičnom okolnošću, budući da se radi o nelegalnoj aktivnosti i nespremnosti okruženja da pruži podatke o tome ko se od suseljana bavi ovom unosnom i protivzakonitom trgovinom. Nedostatak većeg broja informanata iz kategorije nadri-arheologa, biće nadomešten odgovorima ispitanika iz ostalih kategorija. Međutim, ni njihova brojnost nije velika (ukupno trideset), a razlozi takođe leže u činjenici da se zadiralo u pojavu koja se kosi sa propisanim zakonskim regulativama. Ipak, ispitanike koji su pristali na razgovor karakteriše visok stepen otvorenosti, što prevashodno važi za kategoriju ispitanika sa neposrednim iskustvom u aktivnosti koja je predmet proučavanja. Takođe, veliko podudaranje u iskazima dva kopača, kao i u odgovorima ostalih kategorija ispitanika, stvara utisak da su dobijeni podaci relevantni za osvetljavanje pojave, što je i bio cilj antropo-kriminološke monografije.

Drugu grupu ispitanika sačinjavaju seljani koji su kao pomoćni radnici bili na usluzi profesionalnim arheolozima¹². Na ovaj način, oni ne samo da su došli do određenih saznanja i iskustava vezanih za posao za koji su bili angažovani, nego su i bili u mogućnosti da ostvaruju neposredan

¹² Apostrofiranje da se radi o profesionalnim arheolozima, odnosno o ljudima koji legalno i ovlašćeno preduzimaju arheološka iskopavanja, pokazalo se kao nužno, budući da će ova profesija u radu povremeno biti opisivana paralelno sa delovanjem nadri-arheologa. Ponekad se čini da je teško praviti razliku među njima, jer su neprofesionalni, tj. ilegalni kopači izuzetno dobro obavešteni, a stručna terminologija kojom se služe, takođe, veoma bogata.

kontakt sa ljudima koji su se istim poslom bavili neovlašćeno. Međutim, razlika između ove dve grupe ispitanika nije tako striktna, budući da su ilegalni kopači povremeno radili i kao pomoćni radnici i na taj način ostvarivali pogodnu poziciju za delanje u ilegalnoj sferi.

Treću grupu odgovora čine iskazi seljana koji su neplanirano dolazili u kontakt sa arheološkim ostacima. To se najčešće dešavalo tokom obrade zemlja koja bi sama „izbacila“ na površinu neki od skupocenih predmeta ili stari novac. U ovu grupu ispitanika svrstani su odgovori onih seljana koji nisu imali materijalne koristi od pronađenih predmeta ili, pak, ta korist nije bila toliko velika da bi poprimila proporcije profesionalnog bavljenja nedozvoljenom radnjom.

Četvrtu grupu ispitanika čine žitelji sela koji su najčešće iz priča meštana ili bližnjih imali saznanja o ovoj pojavi. Ova grupa ispitanika bila je najpogodnija za proučavanje stavova javnog mnjenja lokalne zajednice. U ovu kategoriju ispitanika spadaju i oni seljani koji su nalazili ostatke neolitske grnčarije ili poneki rimski novčić na svojim imanjima, ali ne i reprezentativne arheološke ostatke koji bi im doneli konkretnu materijalnu korist. Ispitanici iz ove kategorije čine najveći broj informanata.

Zaseban ugao posmatranja mogao bi biti onaj koji zauzimaju profesionalci, bilo da se radi o osobama koje ovlašćeno rade na lokalitetima ili o zaposlenima u muzejima čiji rad biva ometen delovanjem nezakonitih kopača. Jedan deo takvih iskaza prikupljen je od lokalnog arheologa i dva istoričara umetnosti, a drugi deo građe prikupljen je iz odgovora prethodne četiri grupe ispitanika, kroz iskaze o ličnim iskustvima sa profesionalnim arheolozima koji rade u

ovom kraju. Ovaj deo građe, u izvesnoj meri, mogao bi biti reprezentivno iskustva sa kojima se susreću ovlašćene institucije u nastojanjima da razreše problem.

Valja napomenuti da prve dve grupe ispitanika sačinjavaju isključivo muškarci različite dobi. Među ispitanicima koji su u dodir sa arheološkim ostacima dolazili slučajno ili iz profesionalnih razloga ima i žena, takođe, različite dobi.

Budući da se odgovori ispitanika povremeno prepliću i da su pojedini informanti iz dve ili više kategorija ispitanika, kao logična podela iskaza nameće se mogućnost da se odgovori svrstaju u dve zasebne kategorije. Tako će prvu kategoriju činiti odgovori dobijeni od meštana, dok će drugu kategoriju tvoriti odgovori dobijeni od informanata koji ne žive u toj sredini. Ovo je ujedno i podela na one koji se iskopavanjima bave na legalan način i na one koji to ne čine, uz napomenu da nisu svi žitelji sela sa kojima se razgovaralo prekršili zakon.

Neovlašćena arheološka iskopavanja – širi kontekst

Sa pojavom ilegalnog arheološkog iskopavanja danas se suočavaju sve zemlje sveta. Pojedine oblasti ili čak celi kontinenti trpe ogromnu štetu, a neovlašćena arheološka iskopavanja neretko bivaju proglašavana svetskim problemom. Tako se, primera radi, procenjuje da je devet od deset arheoloških lokaliteta u pojedinim regionima Sjedinjenih Američkih Država bilo na meti ilegalnih iskopavanja¹, ali teško da je moguće izdvojiti bilo koju zonu bogatu arheološkim nalazištima, a da nije bila ugrožena delanjem kopača koji imaju obeležja profesionalnog bavljenja ovom protivzakonitom delatnošću. Međutim, na skali ugroženosti, čeonje pozicije decenijama zauzimaju Afrika, Azija i Latinska Amerika, mada ovu pojavu nikako ne smemo vezati isključivo za naše vreme ili neposrednu prošlost. Izmeštanja arheoloških artefakata iz sredine kojoj pripadaju, na potpuno nelegalan način ili pod prividom pravne uređenosti, imaju svoju bogatu istoriju. Jedan od najdrastičnijih primera, svakako, odnosi se na iskustva Grka. Autorka Staša Babić, u studiji „Grci i drugi – antička percepcija i percep-

¹ V. Canouts and F. McManamon, Protecting the Past for the Future: federal Archaeology in the United States, ch. 11. 97-110 in ed. N. Brodie, J. Doole and C. Renfrew, Trade in illicit antiquities: the destruction of the world's archaeological heritage, Cambridge, 2001.

cija antike“, baveći se preispitivanjem našeg današnjeg odnosa prema antičkoj Grčkoj i njenom nasleđu, piše i o plemićima i vojskovođama koji su tokom XVIII i XIX veka sa velikom strašću kretali put ovog prostora sa ciljem prikupljanja umetničkih predmeta. Engleski, francuski i nemački putnici i diplomate bili su rukovođeni, pored estetskog doživljaja, i političkim i ideološkim činionicima. Usled sukoba francuskih i britanskih interesa, ovaj deo Osmanskog carstva dobija veliku stratešku važnost, a kraj XVIII i početak XIX veka ujedno je i period kada potraga za umetničkim uzorima biva čvrsto isprepletana sa različitim političkim programima, koji su se među sobom razlikovali, ali koji su imali uporište u antici. U Carigradu tada dolazi do porasta britanskog uticaja, što je delom bila lična zasluga jednog čoveka. Radilo se o Tomasu Brusu, sedmom erlu od Eldžina, mladom škotskom plemiću i diplomati. U to doba Akropolj je bio vojna utvrda, pod upravom dizdara, a Eldžin od sultana uspeva da izdejstvuje ferman koji dopušta njegovim ljudima da neometano rade na njemu, što je istovremeno značilo i dozvolu za prikupljanje i otpremanje spomenika u Veliku Britaniju. Na taj način oformljena zbirka smeštena je u Britanski muzej, a od toga doba do danas traje rasprava o opravdanosti onoga što je učinjeno. Debata se kretala od stava da su zahvaljujući ovoj okolnosti sačuvana velika i brojna umetnička dela od sigurnog propadanja, do toga da je po sredi bila nezakonita i nemoralna pljačka.²

² S. Babić, *Grci i drugi – antička percepcija i percepcija antike*, Beograd, 2008.

Pustošenja arheoloških nalazišta i otuđivanje kulturnih dobara imaju potvrdu i u daleko ranijem periodu. Ova praksa zabeležena je i u jednom od najstarijih pravnih dokumenata faraonskog Egipta. U pitanju je papirus Amhersta iz 1134. godine p. n. e.³ Od tog perioda, do danas, ovu ilegalnu aktivnost možemo pratiti na svim meridijanima, a pažnja koju je počela da pobuđuje ostavlja utisak da se radi o delatnosti koja nikada neće do kraja biti iskorenjena.

Kolin Renfrju, jedan od vodećih britanskih arheologa, svoj rad usmerio je i ka prevenciji pljačkanja arheoloških nalazišta. Njegova karijera trajala je do 2004. godine kada se sa mesta profesora arheologije u Kembridžu povlači u penziju, a zaključci do kojih je došao idu u pravcu toga da kriza nije suviše jaka reč kada govorimo o pojavi sa kojom se danas suočava istorijsko nasleđe u gotovo svim zemljama. Njega, naime, uništavaju pljačkaši u nameri da snabdeju unosno tržište protivzakonitim artefaktima uz pomoć kojih kolekcionari, ali i neki od vodećih muzeja u svetu, zadovoljavaju svoju strast za prikupljanjem antikviteta. Autor dalje ocenjuje da je glavni problem kod ove vrste ilegalne delatnosti u činjenici da su artefakti istrgnuti iz konteksta i time trajno izgubljeni za nauku. Oni i dalje imaju neospornu estetsku i umetničku vrednost, ali istovremeno bivaju obezvređeni za jedan naročiti aspekt - na ovaj način, istorija ljudskog postojanja zauvek biva izgubljena, i za zemlju kojoj

³ R. Samardžić, Organizovani kriminalitet i nelegalne aktivnosti u vezi sa kulturnim dobrima, Zbornik radova – Stručni skup Organizovani kriminalitet – stanje i mere zaštite, Beograd, 2005. 644-670.

pripadaju, ali i za čitavo čovečanstvo, pogotovo kada se radi o ostacima iz perioda praistorije.⁴

I Rodžer Etvud, publicista i dokazana figura u sferi istraživačkog novinarstva⁵, koji se posvetio osvetljavanju ove pojave, ističe da najveću odgovornost snose kolekcionari, muzeji, aukcijske kuće i preprodavci, koristeći svaku priliku da dođu u posed arheoloških ostataka, ne libeći se da kupuju i ukradene predmete takvom brzinom i gramzivošću da autor dovodi u pitanje hoće li u nekoliko narednih generacija arheolozi imati šta da iskopavaju. Etvud napominje da su naročito ugroženi grobovi i da njihovo pljačkanje kroz istoriju izrazito dugo traje: „Rimljani su pljačkali grobnice i hramove Grka, Vandali su pljačkali Rim, a evropski kolonijalisti su pljačkali gotovo sve. Većina grobnica egipatske Doline kraljeva bile su pljačkane stotinu godina. Sve ovo dovelo je do formiranja modernog tržišta antikvitetima koje je počelo da se razvija još u XVIII veku, povratkom evropskih putnika iz Grčke i Levanta koji su donosili predmete iz antičkog perioda“⁶.

Prvi pokušaj da se stane na put ovom problemu, na međunarodnom planu, bila je Haška konvencija iz 1954. godine – *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba*. Drugu važnu konvenciju doneo je UNESCO 1970. godine. To je takozvana Pariska konvencija za zabranu i

⁴ C. Renfrew, *Loot, Legitimacy and Ownership*, London, 2000. 9.

⁵ Zanimljivo je da novinarski angažman u osvetljavanju ove pojave ima velikog značaja i kod nas, ali i u svetu. Na ovom primeru možemo potvrditi dobre strane potrebe za senzacijom.

⁶ R. Atwood, *Stealing History*, New York, 2004. 11.

sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara. Međutim, i pored nastojanja da se pokrene pitanje sa mrtve tačke, konvencijom nije mnogo postignuto, jer ona nije podrazumevala retroaktivno delovanje. Ipak, 1970. godina, odnosno godina donošenja ove konvencije, smatra se prelomnom tačkom u međunarodnom pokušaju da se vekovna praksa okonča. *Evropska konvencija o ukradenim ili nezakonito izvezenim kulturnim dobrima* usvojena je u Rimu 1995. godine. Ova konvencija prvi put, na međunarodnom nivou, utvrđuje načelo pravne zaštite nacionalne kulturne baštine i omogućava, eventualnu mogućnost povratka ukradenih i ilegalno izvezenih predmeta.

Međutim, iako pravna inicijativa postoji, na zemljama potpisnicama konvencija je da deluju. Na putu rešavanja problema često stoje bogate strukture društva, moćni muzeji koji i danas veoma često krše sve propise o zabrani otkupa nelegalnih artefakata, a vraćanje antikviteta u zemlju porekla često je i političko pitanje.

U naučnoj javnosti dominira stav da govoriti o rešavanju nezakonitog trgovanja antikvitetima, znači govoriti i o moralu. Naučnici koji se bave ovim pitanjem oštricu osude usmeravaju upravo ka muzejima⁷, aukcijskim kućama⁸ i privatnim kolekcionarima, jer da nije velike potražnje, smatraju oni, ne bi bila ni tako velika ponuda ovih predmeta. Predviđanja stručnjaka često su ujednačena u odsustvu

⁷ Muzeji ne samo da otkupljuju antikvitete od ilegalnih preprodavaca, nego vrše i procene takvih predmeta, što je takođe zabranjeno.

⁸ Aukcijske kuće postaju idealno mesto za pranje novca, jer su prodaje i kupovine anonimne.

optimističnog tona i naglašavanju da će ilegalne trgovine biti čak i kada se zakoni budu primenjivali. Međutim, činjenica da je primena zakona zatajila, ne opravdava izostajanje ozbiljnije akcije, barem u nauci.

Nezapamćena pljačkanja kulturnog blaga Iraka, u protekloj deceniji, skrenula su pažnju naučnoj javnosti da prodaja antikviteta poprima obeležje industrije. Pretpostavlja se da je iz tamošnjih muzeja opljačkano osamdeset procenata eksponata, dok broj neovlašćeno iskopanih arheoloških artefakata nije moguće ni približno utvrditi.

Kada govorimo o Evropi, najveću crnu mrlju predstavlja Italija. Samo u Italiji izvrši se četrdeset odsto ukupnog broja krađa u svetu (misli se na krađe umetnina i na ilegalno iskopavanje arheoloških ostataka). Prema proceni UNESCO u Italiji se nalazi šezdeset procenata svetskog kulturnog nasleđa. Dok je s jedne strane meta kradljivaca, s druge strane, Italija je zemlja uvoznica umetničkih predmeta namenjenih 'crnom tržištu'. Švajcarska je označena kao najpogodnija zemlja za pranje novca dobijenog na ovakav način i smatra se glavnom okretnicom trgovine ukradenim arheološkim predmetima i zemljom u kojoj se skladište dobra sumnjivog porekla⁹. Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Japan, takođe zauzimaju centralno mesto u ilegalnoj trgovini antikvitetima.

⁹ R. Samardžić, Organizovani kriminal i nelegalne aktivnosti u vezi sa kulturnim dobrima u zemljama Zapadne Evrope, Perjanik, god. 4. Br. 11. 2006. 13-20.

Organizovani kriminal i ilegalna prodaja antikviteta

Do sada je bilo reći o pravu jačega da uzurpira i otuđi ono što pripada slabijem, međutim zaokret u posmatranju ovog problema dogodio se tokom osamdesetih godina XX veka. Naučna javnost tada počinje da uočava da se radi o organizovanom kriminalu koji je, zapravo vrsta imovinskog kriminala. Njega karakteriše postojanje kriminalne organizacije, koja obavlja kontinuiranu privrednu delatnost, koristeći pri tome nasilje i korupciju nosilaca vlasti, s tim da se o organizovanom kriminalu u širem smisli može govoriti uvek kada određene kriminalne delatnosti obavlja grupa lica. Za razliku od kasnijeg perioda, do šezdesetih godina prošlog veka, nelegalne aktivnosti u vezi sa kulturnim dobrima, uglavnom su se vršile pojedinačno, a ređe u grupama koje još nisu stekle ključne karakteristike organizovanog kriminala¹⁰.

U periodu pred kraj XX veka trgovina arheološkim artefaktima i umetničkim predmetima dostižu enormne cifre. Organizovane kriminalne grupe¹¹ prepoznale su interes i mogućnost relativno lakog sticanja velike svote novca. Krađe su se odvijale na dva načina. Pljačkani su ili muzeji, galerije i privatne kolekcije ili su organizovana nelegalna iskopavanja arheoloških ostataka sa ciljem prodaje kolekcij-

¹⁰ R. Samardžić, Pranje novca nove elite, Danas, 13.6.2007. (http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/pranje_novca_nove_elite.14.html?news_id=113710)

¹¹ U stručnoj literaturi najpre se pominju japanske Jakuze, potom napolitanska Camorra, kalabrijska N'drangheta.

onarima koji su bili spremni da odvoje ogromne svota novca, ne bi li došli u posed nekog od dragocenih predmeta.

Postupak je bio jednostavan, tako da kriminalna praksa brzo uzima maha i za kratko vreme dolazi na treće ili četvrto¹² mesto po obrtu novca, kada je reč o organizovanom kriminalu. Nalazi se odmah iza prodaje narkotika, nelegalne prodaje oružja i trgovine ljudima. Jedan od vodećih naučnika u ovoj oblasti slovenački kriminolog dr Bojan Dobovšek ovaj vid kriminaliteta naziva egzotičnim i ukazuje na činjenicu da mu se ne posvećuje dovoljno pažnje, ističući da je kulturna baština prepuštena malom broju ljudi, a da je za državu koja ima većih problema, ta oblast ostala u zapečku¹³. Ovakvo stanje posledica je, naizgled, opravdane logike koje se drže mnoge zemlje u suzbijanju kriminaliteta. Naime, one akcenat stavljaju na pokušaj obračuna sa kriminalnim aktivnostima organizovanog tipa koje se nalaze na vrhu lestvice. Problem je i u tome što kriminal ove vrste često nije jasno profilisan i razgraničen. To praktično znači da je težište na rešavanju problema zbog kojih ljudi stradaju, dok zaštita artefakata ostaje u drugom planu. Međutim, ovakva strategija ne može biti celishodna ukoliko se zna da novac dobijen od nelegalnog dobavljanja i prodaje ovih artefakata svoj dalji plasman nalazi, upravo, na nele-

¹² Različiti autori navode različiti poredak u organizovanom kriminalu.

¹³ R. Samardžić, op. cit. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/terazije/pranje_novca_nove_elite.14.html?news_id=113710

galnom tržištu oružja, narkotika i ljudi, čime se krug zatvara, a broj žrtava neminovno uvećava.

Domaće prilike

Neovlašćeno iskopavanje arheoloških ostataka i dolaženje u posed predmeta od izuzetnog kulturnog i nacionalnog značaja na nelegalan način, problemi su sa kojima se mnoge države suočavaju duži vremenski period, pa tako ni naši prostori nisu bili pošteđeni ove pojave tokom proteklih decenija. Međutim, umešanost organizovanog kriminala samo je deo problema sa kojima se suočava Republika Srbija. Drugi deo problema čini gubitak kulturnog nasleđa.

Prema *Zakonu o kulturnim dobrima Republike Srbije* iz 1994. godine utvrđen je sistem zaštite i korišćenja kulturnih dobara, i utvrđeni su uslovi za obavljanje delatnosti njihove zaštite. Arheološki lokaliteti spadaju u nepokretna kulturna dobra, zaštićena ovim zakonom, a arheološko nalazište je svako zemljište ili površina pod vodom koji sadrže ostatke građevina i drugih nepokretnih objekata, grobnih i drugih nalaza, kao i pokretne predmete iz ranijih istorijskih epoha, a koji su od posebnog kulturnog i istorijskog značaja. Ovu oblast reguliše i *Krivični zakon Republike Srbije*. Krivična dela o kojima je odveć reč mogu se definisati na više načina, pa tako i *Krivični zakonik*¹⁴ (koji podseća da nema krivičnog dela niti kazne bez zakona) može biti primenjen po nekoliko osnova. Krivično delo koje je okvalifikovano kao neovlašćeno iznošenje kulturnog dobra u inostranstvo, regu-

¹⁴ Krivični zakonik "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009 i 111/2009

lisano je Članom 221a i glasi: (1) Ko iznese ili izveze u inostranstvo kulturno dobro ili dobro koje uživa prethodnu zaštitu, bez prethodnog odobrenja nadležnog organa, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina. (2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno u odnosu na kulturno dobro od izuzetnog ili velikog značaja, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina. Dalje, Član 353, odnosi se na neovlašćeno bavljenje određenom delatnošću: Ko se neovlašćeno i za nagradu bavi određenom delatnošću za čije obavljanje je po zakonu ili drugim propisima donetim na osnovu zakona potrebna dozvola nadležnog organa, odnosno nadležnog subjekta, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do dve godine. U **Članu 353a**, koji se odnosi na neovlašćeno izvođenje arheoloških radova, stoji: (1) Ko neovlašćeno vrši arheološka iskopavanja i istraživanja, kazniće se zatvorom do tri godine i novčanom kaznom. (2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno na arheološkom nalazištu ili drugom nepokretnom kulturnom dobru, odnosno dobru koje uživa prethodnu zaštitu ili ako je tom prilikom devastirano arheološko nalazište ili nepokretno kulturno dobro, odnosno dobro koje uživa prethodnu zaštitu ili ako je prilikom izvođenja ovih radova korišćena oprema ili uređaj za otkrivanje i pronalaženje arheoloških predmeta, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom. (3) Predmeti nađeni prilikom izvršenja dela iz st. 1. i 2. ovog člana, oduzeće se. Na dela u vezi sa povredom groba odnosi se Član 354: (1) Ko neovlašćeno prekopa, razruši, ošteti ili grubo povredi grob ili drugo mesto u kojem se umrli sahranjuje, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine. (2) Kaznom iz

stava 1. ovog člana kazniće se i ko neovlašćeno uništi, ošteti ili ukloni ili grubo povredi spomenik ili drugo spomen-obeležje umrlom licu. (3) Ako su delom iz st. 1. i 2. ovog člana ostvarena obeležja nekog težeg krivičnog dela, učinilac će se kazniti za to delo... Međutim, i pored toga što zakonska regulativa postoji i što su predviđene i mere kažnjavanja u slučaju kršenja propisa, činjenica je da veliki broj prekršilaca zakona ostaje nepoznat i u slučajevima kada se otkrije krivično delo. Još veći problem predstavljaju nelegalna iskopavanja koja ne budu ni evidentirana.

U našoj javnosti do sada su uglavnom novinski napisi skretali pažnju na pogubnost masovnih ilegalnih iskopavanja. Tako su se mogli pročitati članci pod naslovima: „Kradljivci srpskog blaga“, „Ilegalna trgovina umetničkim delima – Svetska baština na crno“, „Otvorena krađa arheološkog blaga“, „Arheološka mafija u Srbiji: Otimači blaga“, „Blago odlazi gastarbajterskim autobusima“... Dobar deo ovih i drugih članaka odnosio se i na ilegalno iskopavanje arheoloških ostataka na njivama u Braničevskom okrugu. Autori skreću pažnju na umešanost organizovanog kriminala i često koriste termin „arheološka mafija“. Takođe, poznati su i pojedinačni slučajevi povrede lokaliteta, a njihova brojnost čini ovaj problem alarmantnim.

Mogućnost da se državi vrati neki od predmeta minimalna je, a razlog tome leži u činjenici da se radi o predmetima koje ona ne potražuje, budući da nema evidencije o njihovom postojanju¹⁵, kao ni o tome da su na nelegalan

¹⁵ Ovo naročito važi za neregistrovane lokalitete koj su brojni. Međutim, situacija nije mnogo bolja ni kada je lokalitet registrovan, jer najčešće izostaje odgovarajuća zaštita.

način iskopani i stavljeni u protivzakonitu distribuciju. To, zapravo, znači da mnogi pojedinačni slučajevi nikada ne budu otkriveni, a i kada se otkriju, ne postoji mogućnost da se utvrdi tačan inventar nalazišta, niti šta nedostaje. Ovakva startna pozicija dovoljno je loša, međutim činjenično stanje još je nepovoljnije iz najmanje dva razloga. Prvi se odnosi na to da je potrebno stati na put dobro organizovanim krijumčarima, dok drugi problem dolazi otud što često izostaje i elementarna inicijativa da se njihova aktivnost prekinе. Ovakvo čvorište problema pogoduje njegovom produbljivanju, bez jasne perspektive kada bi bilo moguće očekivati promene u pozitivnom pravcu.

Pišući o organizovanom kriminalu u ovoj oblasti, istraživači obično pominju visoko obučene profesionalce za izvršavanje ovih dela, njihovu dobru povezanost i informisanost. Međutim, kod nas, i svim drugim zemljama Balkana, kariku u lancu prodaje čine i seljaci koji vrše neovlašćena iskopavanja na njivama. Danas su najčešće opremljeni detektorima za metal i drugim tehničkim pomagalicama koja im olakšavaju „posao“. „Tokom 1998. u selima oko nalazišta Viminacijum počela je upotreba specijalnog traktora koji je interno bio poznat kao 'arheološki plug s prevrtaljkom'. Naime, iako je uobičajena dubina oranja maksimalno 40 cm, seljaci su se domogli moćnog traktora "ursus" koji je opremljen specijalnim ralom za oranje do čak 80 cm dubine. Pošto se zemlja iseče do te dubine, ona se specijalnim sistemom podiže u vazduh i razbacuje, otkrivajući tako nove arheološke slojeve. Nalazi su bili takvi da se mnogim domaćinstvima isplatilo da se potpuno posvete ovoj aktivnosti: mediji su zabeležili da se u okolini Vimina-

cijuma može videti kako 'kad traktor krene, iza njega ide pet-šest ljudi, žena, dece, cela porodica i brižljivo ispituju šta sve ima u toj zemlji'¹⁶ Međutim, i njihovi prethodnici nalazili su načina i interesa da se upuste u ovu avanturu. Tako, Feliks Kanic, austrijski istraživač koji je putovao ovim prostorima i ostavio mnogobrojne zapise, navodi da je krajem XIX veka viđao seljake koji su trgovali antikvitetima u Drmnu i Kostolcu. Pišući o današnjem arheološkom lokalitetu Gradac, Kanic navodi: „Na nekih pet kilometara južno od Petrovca, ispred Velikog Laola, blizu ušća rečice Busur, carigradski vojni put prelazi preko Mlave. Tamo sam na njenoj desnoj obali naišao na zidine nekog kvadratnog utvrđenja sa stranama dugim devedeset pet metara, čiji temelji od lomljenog kamena i liva, mestimično sasvim očuvani, svedoče o izvesnoj tehnici gradnje... Na prostoru oko njega, koji je sada pod kukuruzom, video sam vrlo velike opeke i krovne ploče sa žigom Sedme Legije; prilikom oranja seljaci često nailaze na antički novac, gvozdene vrhove strele i velike eksere'¹⁷

Već je bilo reči o tome da se istraživačko novinarstvo „najglasnije“ bavilo ovim problemom. Gotovo da nije bilo napisa koji se nije osvrnuo na Avarsk pojas: „Na top-listi najvećih afera u vezi s ilegalnom trgovinom umetničkim delima u Srbiji, prvo mesto verovatno bi zauzela priča o Avarskom pojasu. Sve je počelo davne 1992.

¹⁶ T. Skrozza, Ilegalna trgovina arheološkim blagom, <http://www.arheologija.fr.gd/POLUOSTRVO-S-BLAGOM.htm>

¹⁷ M. Vasić, Mansio Idimum – Rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe, Beograd, 2000. 148.

kada je izvesni Slavko Kozak na teritoriji sela Divoš kod Sremske Mitrovice pronašao zlatni pojas težak više od jednog kilograma ukrašen poludragim kamenjem, za koji je kasnije utvrđeno da je pripadao lično avarskom kaganu. Prema proceni koju je 1997. dala dr Ivana Popović iz Instituta za arheologiju, vrednost pojasa je približno milion evra (dva miliona tadašnjih nemačkih maraka), s tim što poznavaooci tržišta tvrde da bi na aukciji negde u svetu ovaj primerak dostigao i magičnu cifru od nekoliko stotina miliona evra. Naime, svetski kolekcionari znaju da izdvoje milione samo za delove sličnih pojaseva iz raznih epoha.

Već pomenuti Kozak nikako nije čovek koji je do ovako vrednog nalaza došao slučajno – u kasnijem sudskom procesu utvrđeno je da mu je u tome i te kako pomogao detektor za metal. E sad, odakle običnom poljoprivredniku takva oprema? Jednostavno. Dobio ga je od diler a antikvitetima Mitketa Simeonovskog kome je "dug" otplatio već za dva meseca i to u vidu novčića i drugih predmeta koje je uz pomoć detektora pronašao. Kako su Kozak i njegov brat Bogdan sličan odnos imali i s dilerom Zoranom Lalićem, ovaj je odmah bio pozvan da se dogovore oko cene – on dolazi, procenjuje pojas i snima ga kamerom. U međuvremenu, međutim, braća su pozvala i Simeonovskog i s njim odmah ugovorili prodaju pojasa za 120.000 maraka. Lalić je obavestjen da je posao okončan, a odmah potom, u policijskoj akciji o kojoj se dugo pričalo, zlatni pojas nađen je u stanu Mitketa Simeonovskog. Posle višegodišnjeg sudskog procesa, Slavko Kozak je 1997. dobio osmomesječnu zatvorsku kaznu, uslovno na tri godine, dok su Bogdan Kozak i Simeonovski prošli još bolje: osuđeni su na dva meseca zatvora

manje, takođe uslovno. Navodno, nedozvoljena trgovina nije bila dokazana jer novca nije bilo, dok su učesnici kažnjeni samo za svoje neostvarene namere.”¹⁸

Iz svega do sada navedenog može se zaključiti da se radi o kontinuiranoj pojavi, jakog intenziteta sa tendencijom porasta. Opravdano je pretpostaviti da će rast ići dotle dok i poslednji artefakt ne bude iskopan, što je u skladu sa bojazni koju iskazuju i vodeći stručnjaci u ovoj oblasti. Ostavljanje ovog pitanja po strani, daleko je od strategije koju svaka zemlja mora da ima u borbi sa ovim vidom kriminala i stručnjaci iz ove oblasti smatraju da to deluje stimulatивно na počinioce. Raditi na poboljšanju situacije znači mnogo više: donošenje rigoroznijih zakonskih normi i primena zakona na delu, bolja saradnja sa zemljama regiona i zemljama van njega.

¹⁸T. Skrozza, op. cit.

Nasledje i ekonomija

Arheološka bogatstva Braničevskog Okruga

U kratkom pregledu arheološkog bogatstva ovog regiona akcenat je stavljen na dva istorijska perioda - na praistoriju i vreme boravka rimske države na ovim prostorima. Fragmentarnom predstavljanju prilika pristupilo se iz razloga što je najviše štete neovlašćenim arheološkim iskopavanjima naneto lokalitetima upravo iz ova dva perioda. To nikako ne znači da bi trebalo prevideti period Srednjeg veka ili kasnija stoleća, čijih ostataka, takođe ima, ali za potrebe ovog rada biće dovoljno uputiti na glavne arheološke reprezentante dva pomenuta perioda.

Braničevski okrug veoma je bogat arheološkim nalazištima iz različitih epoha, a naročito iz praistorije. Prikupljanje podataka otpočelo je krajem XIX veka, dok je njihovo naučno izučavanje započelo u XX veku. Neki od artefakata čuvaju se u Narodnom muzeju u Požarevcu, ali na žalost neki su, po svemu sudeći, trajno izgubljeni i za nauku i za sve one koji polažu pravo na nacionalnu kulturnu baštinu.

Razvoj područja, još u doba praistorije, bio je uslovljen geomorfološkim položajem, što je dovelo do niza povoljnih ekonomskih aspekata. Braničevski okrug leži na granici dve velike kulturne zone u praistorijskom razdoblju. To je granica Pomoravlja, koje predstavlja deo glavne saobraćajnice praistorijskog Balkana i Podunavlja, što je omogućilo tesnu vezu sa srednjom Evropom. Veliku ulogu u razvoju

ovog regiona igralo je rudno bogatstvo. Potreba za dobijanjem i preradom metala stvorila je osnove za razvoj zanatstva, što je dovelo do dalje podele na staleže.

Dunav i slivovi ostalih reka bili su povoljan ambijent za stvaraoce nosilaca starčevačke, vinčanske i žutobrdske kulture na ovom području¹. U ranom bronzanom dobu jačale su plemenske zajednice i formirale su se lokale kulturne grupe koje se odlikuju karakterističnom grnčarijom i ornamentima. Najizrazitija je bila takozvana Žutobrdska grupa, sa lokalitetom na Žutom Brdu kod Usija. Tu je u periodu od 1500. do 1200. godine pre naše ere postojalo veliko praistorijsko naselje. Pronađeni su ostaci grnčarije ukrašeni različitim šarama, kao i kipovi vrhovne boginje tog vremena, obučene u dugu, zvonastu suknju. U prvom veku pre naše ere stanovništvo Podunavlja bilo je u tesnoj vezi sa Dačanima koji su živeli na levoj obali Dunava. U tim krajevima, na više mesta, nađena je grnčarija i starih Dačana.

Rimske legije stigle su na teritoriju današnjeg Požarevca u prvim decenijama naše ere. Rimska imperija nastojala je da raširi teritoriju naročito u podunavskim oblastima koje su bile bogate žitom, rudnim blagom i robovskom radnom snagom. Na obalama Dunava gradili su naselja. Jedno od tih naselja je Viminacijum kod Kostolca. Viminacijum je bio tvrđava sa popločanim ulicama, kupatilom, vodovodom, kanalizacijom. Jedno vreme u njemu su prebivale dve legije, VII Klaudijeva i IV Flavijeva, a značaj Viminacijuma

¹ Ur. N. Jocović, Spomenici Smeredevlja i Braničeva, Zaštita nepokretnih kulturnih dobara Podunavskog regiona – Ostvarenje i težnje 1972-1997 -, Smederevo, 1997. 24.

porastao je za vreme Trajanovih ratova na Dunavu i u Dakiji².

Slična naselja bila su i Kastrata magnum, Lederata (Ram), Pincum (Veliko Gradište), Cuppae (Golubac), Iovis Pagus (Veliko Laole)³... Ovi gradovi imali su značajan strategijski i ekonomski položaj i predstavljali su centre rimskog rudarstva i trgovine. Postojala je i dobro razvijena mreža puteva i saobraćajnica.

U traganju za rudama, Rimljani su prodrli u dolinu reke Pek, osnivajući naselja i podižući rudarske kolonije. Na ušću Peka u Dunav podignuta je varoš Pinkum. Za vreme vladavine cara Hadrijana, koji je razvio rudarstvo u Gornjoj Meziji, Pinkum doživljava zlatno doba. Tragovi rimskog rudarstva nalaze se i u Kučajni, Majdanpeku, Železniku i Blagojevom Kamenu.

Razvoj je cvetao sve do četvrte decenije V veka, kada Huni osvajaju rimske gradove. Među razrušenim gradovima našao se i Viminacium.

Privredno – ekonomske specifičnosti

Do sada je predstavljen širi istorijski i geografski kontekst ove pojave. Život u plodnoj dolini reke, koji je pogodovao razvijanju Vinčanske kulture, kasniji vizantijski i rimski uticaji, život na teritoriji kojom su vekovima prolazili trgovački putevi i na mestu koji je bio jedan od centara metalurgije, ostavio je mnogobrojne tragove. O ovim specifi-

² P. Momirović, Istorija Braničevske eparhije, Požarevac, 1939. 47.

³ <http://www.museum-po.org.yu/antika.php>

čnostima Petar Momirović piše na sledeći način: „Kroz Braničevo je prolazila glavna balkanska arterija, stari rimski put sa zapada i severa na istok, iz *Singidunuma* - Beograda preko *Naisa* – Niša i *Sardika* – Sofije za Carigrad. Jedan se krak od Niša odvajao za Solun. Taj put je tako solidno izgrađen da je služio kroz ceo srednji vek. I danas se nailazi na njegove tragove i ostatke. U raznim vekovima na ovom je drumu često puta bilo veoma živo. Tuda su prolazile rimske legije sa Zapada na Istok ili se kretale Trajanove kohorte na sever pa niz Dunav u divlju Dakiju. Docnije, tim putem je hitala vizantijska vojska da zaštiti severne granice od upada varvara: Huna, Avara, Slovena i Madžara. Ili su na brzim kolima i dobrim konjima žurili episkopi na vaseljenske i pomenske sabore u IV i V veku. Ovaj put je bio kao poručnik za slovenske i druge varvarske rulje, koje su se ugodno kretale po njemu u pljačku. On je zapamtio krstaške vitezove kad su putovali da oslobode Svetu zemlju, pa i Turke, jer je mogao da služi do XVI veka. A u svim vremenima po njemu su se sretali i mimoilazili trgovci sa Istoka i Zapada, karavani iz Dubrovnika, Vlaške i Ugarske“⁴. Današnje stanovništvo ubira plodove ovih istorijskih i geografskih faktora na različite načine, a njima svakako treba pridodati i pogodnost koja proističe iz toga da je Braničevo bilo glavni vodeni saobraćajni put. Dunav, pa i Morava, činili su ovu oblast važnom saobraćajnicom za trgovce i vojnike, a sve zajedno rezultiralo je osnivanjem brojnih naselja i bogatstvom života na ovom prostoru.

⁴ P. Momirović, Istorija Braničevske eparhije, Požarevac, 1939. 46.

Međutim, još jedna okolnost pobuđuje živo interesovanje za ono što su prethodne epohe podarile ovom delu Srbije. Iskopavanje arheoloških ostataka zapravo je posledica uslova u kojima su živeli naši preci u proteklih nekoliko vekova. Ovaj kraj obiluje legendama najrazličitijih vrsta, od onih koje su vezane za čudotvorna isceljenja, preko ljubavnih izvora, pa do onih koji intrigiraju stanovništvo ovog kraja decenijama, a sada već i vekovima unazad. Reč je o legendama o zakopanom blagu i o ne jenjavaju interesovanja za otkrivanje velikih količina zlata koje su, po predanjima, zakopavali Turci i Bugari u zemlju, ostavljali po pećinama, izdubljenim stablima ili kraj nekog drugog prepoznatljivog mesta, u nadi da će se vratiti po njega. Ovakve legende ne služe samo tome da nas zabave i vrate u minule epohe, niti da budu inspiracija onima koji bi da se lako obogate. One imaju mnogo važniju ulogu: „Legende o iznenadnom bogatstvu, bilo da se radi o pronalazenju ćupa sa zlatnicima, iznenadnoj smrti dalekog i skoro nepoznatog rođaka čije se bogatstvo nasleđuje, ili o dobitku u igrama na sreću, kao što su lozovi, sportska prognoza, „Loto“ i druge, govore o socijalnoj strukturi i socijalnoj pokretljivosti. Stoga, svaki novi oblik ovakvih legendi treba posmatrati u realnom socijalnom kontekstu da bi se utvrdilo kakve poruke o društvu u sebi nosi.“⁵ Ukoliko ovu tvrdnju prevedemo na stari oblik legende i kada je stavimo u kontekst konkretne pojave, onda uviđamo da je socijalna pokretljivost moguća. Međutim, dok potragu za zakopanim blagom preduzimaju seljaci različitog imovnog stanja, među onima koji preduzimaju potragu za arheološkim ostacima prednjače imućni

⁵ I. Kovačević, *Antropologija tranzicije*, Beograd, 2007. 9.

pojedinci, koji kao da su statusom osvojili jedno naročito pravo na bogaćenje i koji time sprečavaju iznenadne socijalne „skokove“.

U razgovoru sa ispitanicima, koji su preduzimali samostalne potrage, očita je strast i fascinacija koju svaki laik lako prepoznaje u opisima. Svako postavljanje pitanja o zakopanom blagu rađalo je živu diskusiju koja je na površino donosila čvrsto uverenje lokalnog stanovništva da su njihovi preci ili današnje komšije imali priliku da iskopaju drago kamenje, dukate, srebrnjake i razne druge dragocennosti. Takođe, evidentno je i to da su ispitanici daleko više uzbuđenja i oduševljenja pokazivali kada su govorili o zakopanom blagu, nego o arheološkim ostacima. Razlog tome može biti, upravo, to što ilegalna arheološka iskopavanja preduzimaju pojedinci usavršeni u toj vrsti „zanata“ i koji čitavu aktivnost doživljavaju kao profesiju⁶. Za razliku od njih, mnogobrojniji tragači za blagom, a time i različitijeg imovnog stanja, nadaju se da bi u posed skrivenog blaga mogli doći slučajno, a da bi im ta „slučajnost“ omogućila transfer u red bogatih. Ideja o slučajnosti dolazi otuda što postoji svest da je mogućnost pronalaska zakopanog blaga koje pominju legende, a koje je pripadalo ličnostima o kojima još ima sećanja ili, pak, nepoznatim Turcima i Bugarima, daleko manja. Razlog tome leži u činjenici da legende, ipak, nisu toliko brojne da bi zadovoljile apetite svih koji tragaju, niti postoji sigurnost da se neko već nije domogao blaga. Pronalaženje predmeta čiji „vlasnici“ nisu poznati i koji pripadaju vremenski udaljenijim periodima, čini se

⁶ Ova okolnost, ipak, ne utiče na to da tragači prestanu da se nadaju i raduju potencijalnim velikim otkrićima i velikoj zaradi.

realnijim. Nemanje podataka o tim davnašnjim vlasnicima za sobom povlači i nemanje podataka o tome šta bi moglo da se pronađe, dok “podatak” o broju ćupova sa zlatnicima, primera radi, utiče na to da potragu bude ciljane. To što su potrage za zakopanim blagom ciljane⁷, svedoči o tome da u ovim slučajevima nije moguće govoriti o slučajnim pronalascima.

Ono što je sada moguće zaključiti jeste da su legende, a ponegde i istinite zgode, dovele do toga da ljudi iz čitavog regiona, pa i iz ovog sela, razviju strast za potragom koja bi im preko noći ispunila san i načinila ih veoma bogatim. „Žeđ“ za novcem i moći neutaživa je, a tu ideju razrađuje i Stefan Braun i ističe da postoje brojni načini da se ostvari sreća, ali da u našem društvu potraga za onim što smatramo srećom gotovo bez ostatka podrazumeva novac. Kao jedan od primera navodi tipične predstave o američkom snu. Na taj način, stvorena je atmosfera koja bez popuštanja „gura“ ljude ka stalnom sticanju, ali ističe i to da iako stavljamo akcenat na posedovanje materijalnih dobara, postoji ograničen broj načina za njihovo sticanje⁸. Jedan od mogućih načina za ostvarenja ove težnje jeste slučajno dolaženje u posed materijalnih vrednosti. Ipak, valja podsetiti da je slučajnost uvek upitna, budući da kod pojedinaca postoji izražena želja. Drugi broj radnji, pored legalnih načina sticanja, podrazumeva razne oblike krađe, a u slučaju seljana

⁷ I potraga za arheološkim ostacima je ciljane, u smislu da se preduzima organizovano, ali bez jasne predstave šta bi se moglo pronaći, bez obzira na to što tragači imaju jasno profilisane želje.

⁸ S. Brown, F. Esbensen and G. Geis, *Criminology – Explaining Crime and Its Context*, Cincinnati, 2001. 493.

evidentno je da se iskopavanjem arheoloških ostataka mahom bave najuglednije osobe, što ukazuje i na to da imovinsko i staleško stanje nema mnogo veze sa motivisanošću i spremnošću ljudi da se upuste u zadovoljenje potrebe sticanja materijalnih vrednosti, čak i onda kada od zadovoljenja te potrebe ne zavisi njihov opstanak.

Jedna od važnih činjenica jeste i ona koja se odnosi na to ovu oblast ne možemo definisati kao siromašnu, iako se radi o nerazvijenom kraju, u privrednom i svakom drugom smislu. Stanovništvo čitave oblasti, pa i ovog sela, u ogromnom broju radi u inostranstvu, zbog čega siromaštvo nije na vrhu skale motivisanosti za činjenje prestupa. Praksa primanja gostiju u stare kuće načinjene od blata, iako se iza njih nalaze velelepne građevine, već odavno ne dovodi u zabunu poznavaoce prilika u ovom kraju. Još je Ministarstvo narodnog zdravlja 1928. godine utvrdilo da loši uslovi življenja po našim selima nisu uvek izraz nemaštine: „Oblast požarevačka: ... Narod živi po udžericama na kojima nema ni prozora. Ima puno kuća, bogatih imanjem i novcem, a spavaju na slami i podu, i oko 100 hektara zemlje imaju, jer vele, tako su naučili, a i naši stari su tako živeli, pa im ništa nije falilo...“⁹

Situacija ni danas nije mnogo drugačija, jer raskoš i dalje nije za svakodnevnu upotrebu. Svakodnevni život još se uglavnom odvija u starim kućama koje jedva da ispunjavaju standarde po meri savremenog čoveka. Međutim, i pored toga, odabrano selo za proučavanje nije tipičan reprezent sela Istočne Srbije i specifičnog graditeljstva koje je uzelo

⁹ Đ. Nikolić, Higijena i vaspitanje, Socijalni almanah, 107. Prema – M. Mitrović, Sociologija sela, Beograd, 1998. 290-291.

maha u proteklih nekoliko decenija. Zidanje kuća od preko trista, četrsto kvadrata, koje se otvaraju jednom godišnje, najčešće leti kada se okupe članovi porodice koji su na radu u inostranstvu i njihovo opremanje liftovima, podnim grejanjem, skupocenim nameštajem i najsavremenijom belom tehnikom... tipičnije je za vlaški živalj. Selo u kojem je vršeno istraživanje negde je na pola puta. Bogatstvo je prisutno i lako uočljivo, ali daleko je od onih sela u kojima su sjaj i raskoš, po merilima meštana, još upadljiviji. Ovaj fenomen, prisutan samo u izvesnoj meri u proučavanoj seoskoj sredini, podrazumeva da kulturni obrasci potenciraju statusne simbole lokalnog prestiža. Praksa spoljašnjeg isticanja bogatstva i takmičenje među susedima u literaturi se tumači posledicom nemogućnosti racionalnog ulaganja kapitala¹⁰. Ovakav stav zahteva izvesnu razradu. Kada je reč o racionalnosti, naučno je verifikovano da je seoska logika poseduje u svim aspektima života. Seoskom racionalnošću bavila se i ekonomska antropologija, kojoj nauka duguje ideju o seljaku sposobnom da misli, dela, pa i ulaže i stiče na racionalan način tj. na način koji će mu doneti najveću dobit u odnosu na uloženo i u odnosu na okolnosti u kojima živi i privređuje. Proučavajući razmenu dobara u seljačkom društvu Srbije, autor Miloš Matić ističe da seljaštvo učestvuje u dve primarne sfere tokova razmene: unutar seljaštva i sa globalnim društvom, a da ova učešća omogućavaju seljaku da ostvari veliki broj kako horizontalnih, tako i vertikalnih veza. Postavljanje seljačke ekonomije u okvir strukturnog odnosa između globalnog i seljačkog društva, pred-

¹⁰ M. Marjanović, Društvene i kulturne promene u selima vlaške etničke zajednice Negotinske Krajine, Beograd, 1981.

stavlja krucijalnu razliku između seljačke i primitivne ekonomije. Racionalna ekonomska kalkulacija, shodno tome, uvek u odnos uzima vezu sa globalnim društvom, uz nastojanje da se sa njim održavaju stabilni odnosi strukturne subordinacije¹¹. Dakle, odsustvo racionalnog ulaganja kapitala, podrazumeva nemogućnost da se, u periodu koji je prethodio tranziciji, osnivaju privatna preduzeća sa dovoljnim brojem zaposlenih koji bi omogućili da se „oplodi“ uloženi kapital stečen u inostranstvu. Kovačević prepoznaje tri socijalno-ekonomsko-politička perioda u posleratnoj Jugoslaviji. Prvi, socijalistički, trajao je od 1950. do 1985. godine i njega autor deli na dva podperioda – na podperiod vladavine Josipa Broza Tita i na drugi podperiod nakon njegove smrti 1980. godine: „To je vreme uvođenja i neokrnjenog funkcionisanja društvene svojine, kao i strogog ograničenja privatne svojine i privatne ekonomske inicijative. Prvi podperiod karakteriše suzbijanje privatnog preduzetništva, sa kratkim periodima izvesnog popuštanja“¹². Ta popuštanja odnose se na preduzeća koja osnivaju tzv. „grupe građana“, kao i na veća ovlašćenja koja dobijaju lokalne samouprave, što je pojedinim opštinama pružilo uslove za stvaranje „povoljnog poslovnog ambijenta“ za zanatske radionice koje su funkcionisale kao male fabrike. Drugi period, jeste period prve tranzicije koji traje od 1985. do 2000. godine kada, po rečima autora, dolazi do: „oslobađanja privatnog vlasništva i preduzetništva socijalističkih ograničenja uz zadržavanje socijalističkih oblika svojine ali i

¹¹ M. Matić, *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*, Beograd, 2009.

¹² I. Kovačević, op. cit. 21.

devastacija njene supstance¹³. Period druge tranzicije nastupa posle 5. oktobra 2000. godine kada se javlja proklamacija procesa potpune privatizacije i postupno sprovođenje titularizacije vlasništva nad privrednim subjektima. Iz svega navedenog, jasno je da do perioda prve tranzicije nije postojala mogućnost većeg ulaganja u privatnu svojinu. Zbog toga, stečeni kapital u inostranstvu biva plasiran u izgradnju kuća¹⁴, čime makar prividno biva uložen i sačuvan, iako kapitalistička logika podrazumeva obrt sredstava u cilju rasta kapitala. Zaključak je jednostavan i upućuje na to da nastojanja da se na bilo koji način zaobiđe odnos sa globalnim društvom toga perioda, niti bi bilo racionalno, niti bi bio moguće. Kapitalistička logika, u sistemu koji počiva na drugačijoj doktrini, morala je da sačeka otvaranje globalnog društva prema kapitalističkom načinu privređivanja, kada se i seljacima pruža mogućnost izbora u pogledu plasmana novca. Sa druge strane, valja imati u vidu da dobar deo onih koji je unosi kapital u zemlju, nije ni bio zainteresovan da se u nju vrati i započne ozbiljniji posao, pre penzionisanja, čak i onda kada osnivanje privatnih preduzeća postaje moguće.

Ukoliko još malo ostanemo u domenu logike i racionalnosti, onda uviđamo da su potezi seljaka koji organizuju pretraživanja oranica u svom selu i okolini, kada se u obzir uzme odnos između uloženog i dobijenog, i logični i racionalni. Izostajanje delovanja onog dela globalnog društva koje obezbeđuje donošenje zakona i njihovu primenu, sa druge strane povlači spremnost da se iskoristi svaka prilika i

¹³ Ibid. 22.

¹⁴ Iako se ne koriste.

dođe u posed predmeta koji donose korist, a u praksi ne povlače rizik od kazne. Nelogično i neracionalno ekonomsko ponašanje seljaka bilo bi da oni preuzmu na sebe ulogu države u čuvanju nacionalnog blaga. Ovo blago biva percipirano prevashodno kao lična svojina iz razloga što se nalazi na oranicama koje su privatno vlasništvo, mada svest o tome da se ne radi o ličnom dobru ni jednog trenutka ne napušta ilegalne kopače o čemu će više reći biti kasnije.

Potreba da siromaštvo, tj. njegovo odsustvo i primetna lagodnost življenja na ovom terenu i dalje ostanu u fokusu, proističe iz želje da se osvetli o kakvom je seljaku, zapravo, reč. Primetno je da meštani pojam seljaka određuju samo po mestu življenja, ali ne i po načinu sticanja materijalnih sredstava i da u selu nema izrazito poljoprivrednih domaćinstava. Najveći broj njih je mešovitog tipa, što znači da se obrađuje tek deo zemlje u posedu. Takođe, ima i domaćinstava koja su u potpunosti okrenuta od poljoprivrede ili su, pak, u njoj na visoko profesionalizovan način sa svim elementima preduzetništva. Ova potonja poseduju velika poljoprivredna dobra i podsećaju na nekadašnje kombinata, sada u privatnom vlasništvu, ali su malobrojna. Ipak, čini se da najviše novca u selo pristiže iz inostranstva. Gotovo da i nema kuće iz koje barem jedan član, a najčešće je to troje ili četvoro radno sposobnih¹⁵, ne radi u inostranstvu.

Ove specifičnosti kraja išle su na ruku onima koji su razvili strast prema iskopavanjima i potrazi za blagom na nekoliko načina. Sa jedne strane imali su dovoljno vremena da se tome posvete, budući da nisu morali da se bore za

¹⁵ Ponekad i mnogo više.

egzistenciju, a višak slobodnog vremena dolazio je i iz prakse da za obavljanje svakodnevnih poslova na imanjima angažuju najčešće Rumune i Bugare, mahom ilegalne imigrante. Siromaštvo u zemljama porekla ilegalnih radnika, blizina granice, kao i opšti metež u zemlji, izazvan ratnim zbivanjima, pogodio je širenju neovlašćenog iskopavanja arheoloških ostataka, koja su se odvijala i ranijih decenija, ali u znatno manjem obimu nego tokom devedesetih godina XX veka i nakon toga. Praksa da seljani upošljavaju strance da neprijavljeni rade na njihovim imanjima trajala je do januara 2007. godine, kada su Rumunija i Bugarska ušle u EU¹⁶.

Pored činjenice da su radnu snagu u ovom i drugim selima činili ilegalni imigranti i da je njihovo upošljavanje

¹⁶ Međutim, postoje pretpostavke da je moguće da će doći do obnavljanja ove prakse i da novonastala situacija neće brzo i lako prekinuti praksu koja je toliko dugo trajala. Sada, međutim, imamo samo zanimljive primere povratne reakcije na ovu pojavu. Tako se u selu priča da je dolazio jedan Rumun da časti svoje nekadašnje gazde. Po navodu meštana, on se obogatio pokrenuvši privatni posao u Rumuniji parama koje je stekao radeći na ovdašnjim imanjima i tako postao jedan od dobitnika tranzicije. Drugi primer odnosi se, takođe, na bivšeg ilegalnog imigranta koji je posle nedavnih promena uspeo da nađe dobro zaposlenje u Italiji u koju je sa sobom poveo i čoveka na čijem je imanju radio i sa kojim se sprijateljio. Ovo su bila dva primera sa srećnim ishodom, ali može se očekivati da postoji mogućnost povratka onih koji će biti gubitnici tranzicije, i kojih je po pravilu uvek više, a koji su ranije uspevali da sa ove strane granice obezbede egzistenciju sebi i porodici u domovini.

ostavljalo dovoljno vremena njihovim poslodavcima da se posvete svojoj „strasti“, dobre socijalne veze sa zemljama Zapadne Evrope takođe su pogodovala širenju i višegodišnjem održavanju nezakonite prakse neovlašćenog arheološkog iskopavanja. Lako nabavljanju opreme koja je potrebna za ovakve poduhvate sa jedne strane, ali i otvoreni putevi kojima su predmeti ilegalno prebacivani na teritoriju drugih zemalja, išli su na ruku onima koji su se upustili u avanturu izigravanja zakonskih normi.

Očito da je mnogo činilaca uticalo na to da se u ovom selu razvije posebno zanimanje, na temelju višedecenijskih strastvenih potraga za zakopanim blagom, i da avanturistički duh ne napušta meštane dugi niz godina. Međutim, nisu samo seljaci ti koji se interesuju za brzo i lako bogaćenje pronalaženjem zakopanog blaga. Istraživanje časopisa „Vreme“, pod naslovom *Organizovani kriminal na Balkanu (2) - Ilegalna trgovina umetničkim delima: Svetska baština na crno* podseća na slučaj iz 2000. godine kada je angažovana inženjerska četa 211. oklopne brigade Vojske Jugoslavije da pronađe navodno zakopano blago na brdu Šuplji kamen, kod Niša. Tada se na čelu Generalštaba nalazio general Nebojša Pavković, koji je, po pisanju ovog lista, saznao od dva profesionalna tragača da se tu nalazi između trista i četristo kilograma zlata, koje je, navodno, sakrio vizantijski car Vasilije u XI veku: „Rezultat višemesečnih iskopavanja bio je poražavajući: stotine mina i buldožera, uspeali su samo da unište hrastovu i cerovu šumu, da oštete kuće i vikendice u široj okolini i da dokrajče Šuplji kamen. Oštećeni žitelji tog kraja tužili su državu SRJ, odnosno vojsku, ali niko od

učesnika ovog skandala nije odgovarao zbog počinjenog dela...“¹⁷

Etnografija

U ovom delu rada biće predstavljena građa koja je na terenu prikupljena u tri navrata. Najpre tokom maja i juna, a potom u oktobru 2007. godine. Sva tri puta obavljani su razgovori sa ispitanicima iz prve četiri kategorije, a u slučajevima kada su to okolnosti dozvolile ili kada se ispostavilo kao neophodno, razgovori su bili i ponovljeni sa istim ispitanicima.

Nadri-arheolozi

Prvoj grupi ispitanika pripadaju lica koja su aktivno učestvovala u ilegalnim iskopavanjima. Razgovor je obavljen sa dva ilegalna kopača, ali valja napomenuti da pojedini ispitanici iz druge grupe, odnosno iz grupe onih koji danas rade kao pomoćni radnici na arheološkim nalazištima u selu, takođe imaju ovakva iskustva iz ranijeg perioda, te da su ilegalni kopači povremeno radili kao pomoćni radnici.

Zarad obezbeđivanja anonimnosti ovih ispitanika, u daljem radu neće biti korišćena njihova imena. Razgovor sa njima tekao je bez ikakvih poteškoća i bez prethodnog nagovaranja na pristanak da odgovaraju na pitanja koja bi im mogla biti nelagodna. Kao jedan od dominantnijih utisaka pri vođenju ovih razgovora ostaje njihova neočekivana otvorenost, neposrednost i iskrenost, uz opravdanu pretpostavku da su pojedine detalje zatajili. Ipak, i ono izgovo-

¹⁷ T. Skrozza i istraživači, Svetska baština na crno, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=431052>

reno bilo je van svakog očekivanja, što stvara opšti utisak da kod ispitanika nema bojazni da bi jednog dana mogli da odgovaraju za počinjena dela¹⁸. To, takođe, sugerise i da se radi o pojavi koja je veoma raširena u celom kraju i da se, kao takva, ne sklanja od lica javnosti; bilo da se radi o komšijama ili nekome ko sa strane dođe u selo.

Pretpostavka istraživača da neće biti lako dobiti zadovoljavajuće odgovore od ispitanika nestala je već u prvom kontaktu sa jednim od prekaljenih tragača. Reč je o muškarcu srednje dobi, dobrog imovnog stanja, koji pored zemlje ima i privatni posao, a ranije je radio i u inostranstvu. Prvi susret sa R. Ć. otpočeo je ponosnim isticanjem onoga čime se bavi.

Jedno od prvih pitanja koje mu je postavljeno odnosilo se na to da li je imao prilike da iskopa nešto od arheološkog materijala iz perioda kada su ovaj prostor naseljavali Rimljani. Već taj odgovor sugerisao je da će komunikacija sa njim biti laka, a dobijene informacije vredne za izradu rada. Kao odgovor na ovo pitanje R. Ć je rekao: „Ma, bilo je toga koliko hoćeš. Iskopao sam i novac, i nakit i kopče čiji je mehanizam još radio. Ali, nije glavna para tu. Toga ima mnogo. Trebalo bi da krenemo od početka – od neolita.“

¹⁸ Da ipak, nisu potpuno bezbrižni dokazuje činjenica da nisu hteli ukazati na druge kopače u selu čiji bi iskazi bili dragoceni, niti su bili spremni da pokažu neki od predmeta koji još nisu pustili u nelegalni promet. I ispitanici iz ostalih kategorija, iako su gotovo svi otvoreno govorili o vlastitim iskustvima, takođe nisu bili voljni da kažu sa kojim bi meštanimom još valjalo razgovarati o neposrednom iskustvu u traganju za antikvitetima.

Početak priče tako kreće od jednog od prvih nalazišta metalurgije u Evropi, a koji se nalazi na ovom tlu i koje se datuje na period od oko 4500 do 5500 hiljada godina pre naše ere¹⁹. Ispitanici pominju da su iz najstarijeg perioda iskopali figurine boginje plodnosti, dok jedan od njih navodi da je iskopao i glavu medveda sa telom žene od pečene gline, figure bika, igle od kostiju za šivenje kože, keramičke posude... Na lokalitetima koji pripadaju kasnijem rimskom periodu, III i IV veku nove ere, nalazili su novčiće, nakit, ukrašene vojničke kopče, keramiku...

Krenuti od početka, značilo je istražiti i njihove razloge za ulazjenje u ovaj posao i njihova prva iskustva. Jedan od njih, S. P, zainteresovao se za arheološka nalazišta tek pošto se oprobao u pronalaženju skrivenog blaga. Međutim, njegova potraga za blagom nije bila uspešna, a kako su u selu počeli da se pojavljuju arheolozi i kako je još kao mali imao prilike da se upozna sa ostacima keramike dok je radio na porodičnom imanju, zainteresovao se za tu vrstu predmeta. Uspeši drugih da takve nalaze unovče na ilegalnom tržištu, samo su ga dodatno motivisali. Jedini legalan način prodaje, koji podrazumeva da osoba koja dođe u posed materijalnog dobra od kulturnog značaja taj predmet ponudi nekom od muzeju na otkup, za ispitanike nije se činio primamljivim.

R. Ć. navodi i svoja pređašnja iskustva u potrazi za zlatom, ali dodaje i da mu je ljubav prema arheologiji usadio nastavnik istorije koji im je (đacima) skrenuo pažnju na bogatstvo baštine njihovog kraja. Međutim, ovaj ispitanik

¹⁹ Ove vremenske granice su se tokom arheoloških istraživanja menjale i moguće da će buduća otkrića ovaj lokalitet smestiti u širi vremenski okvir.

kao motiv za prodaju predmeta navodi kriznu situaciju i smrt oca: „Ja sam voleo da iskopavam te stvari, jer me je to zanimalo. Nastavnik nam je govorio da idemo i gledamo šta se sve oko nas nalazi na njivama. Tako sam zavoleo arheologiju, a prve predmete koje sam prodao, prodao sam kad mi je crk'o otac. Morao sam, bila je kriza i trebale su mi odmah pare da ga sa'ranim i tako je to krenulo“. U jednoj transakciji ispitanik navodi da je prodao arheoloških ostataka „koliko može da stane na sto“ i da je za njih dobio oko hiljadu današnjih evra. Dobijenim novcem nije bio zadovoljan, ali ga je iznenadna nezavidna pozicija primorala da prihvati ono što su mu „vaćaroši“²⁰ ponudili.

Među najznačajnijim iskopinama S. P. navodi figurine boginje plodnosti, koje po njegovom opisu liče na pticu. Pored uobičajeno velikih grudi i kukova, imale su i veliki stomak, čime su podsećale na gravidne žene, na glavi je bila duga kosa, nalik na perčin, a nos je bio izrazito izdužen sa „nečim što podseća na kljun umesto usta“. Oba ispitanika navode da su pronašli veliki broj ovakvih figura, ali i dosta posuđa. Njihov cilj bio je da pronađu što više celih predmeta, jer je njihova cena veća od onih u fragmentima. Figure boginje plodnosti bile su češće očuvane u celini, dok je keramika, iako je na ovom lokalitetu ima izrazito mnogo, obično bila izlomljena. Ispitanici su imali različite ideje zašto je to tako. Pragmatičniji sagovornik razlog tome video je u zemlji koja „radi“, a drugi je izneo ideju da su nekadašnji žitelji ovih predela sami lomili svoju keramiku iz ritualnih

²⁰ Posrednici u daljoj prodaji koje uvek naziva nekim inspirativnim pseudonimima.

razloga i da su samo figure žena ostavljali u jednom komadu.

Zanimljivo je da su ispitanici profesionalne arheologe doživljavali kao kolege, ali kao ljude koji tragaju za drugom vrstom otkrića. Bilo im je poznato da su ljudi od nauke tragali za dokazima kojima bi potkrepili pretpostavku da se radi o jednom od najstarijih metalurških centara i da su tragali za ostacima bakra ili drugim dokazima koji bi išli u prilog njihovoj ideji. Jedan od informanata koji je povremeno pomagao profesionalnim arheolozima na lokalitetu priča: „Profesionalci su divni drugari! Kada smo naišli na dva pehara od pečene gline, položena jedan preko drugog, napili smo se pa smo se oduzeli!“

Naravno, ispitanici su bili potpuno svesni da njihove „kolege“ tragaju i za onim što su oni tajno iskopavali, ali nijedan nije pokazao grižu savesti ili svest o tome da radi nešto nedozvoljeno. Ideja da arheoloških ostataka ima u izobilju svuda unaokolo, bila je sasvim dovoljna da izgrade odbrambeni stav i da ga stave u prvi plan kao argument da se ne greše ni o koga. Budući da se radi i o predmetima koje niko ne potražuje, jer i nema podataka o tome da postoje, njihov rad teče neometano. S druge strane, broj onih koji učestvuju u neovlašćenom iskopavanju dodatno ih čini spokojnim, kada je zakon u pitanju, ali ne i kada se radi o potencijalnoj koristi. Veliki broj onih koji ilegalno kopaju, ispitanici vide kao pretnju za vlastiti „biznis“ i kada govore o tuđim otkrićima, onda dominira stav o neobjavljenoj konkurenciji koju uvek stiže zaslužena kazna „od nekog odozgo ko vidi sve“. Tako, jedan od ispitanika pominje čoveka koji se niotkuda stvorio u njihovom kraju, a za koga se priča da je bio vozač na Svetoj Gori i da je tamo došao do doku-

menta uz pomoć kojeg je navodno otkrio gde su zakopana tri zlatna zvona. Misteriozni čovek predstavljao se kao monah, živeo je u pećini i žiteljima okolnih sela govorio da je tu da bi nastavio tradiciju stare crkve čije temelje je pronašao. Sakupljao je dobrotvorne priloge i otpočeo izgradnju nove bogomolje, ali ispitanik tvrdi da je on, zapravo, pronašao zvona, a da je jedno prodao za više stotina hiljada evra i da je tim novcem saziđao hotel i zaključuje: „Sve to mora da nestane nekom katastrofom od zvona. Pohlepa dovodi do tragedije! Svi koji su našli zlato su se izubijali!“

Isti ispitanik sumnjiči kaluđerice obližnjeg manastira da su prodale krunu Kneza Lazara koju je preneo iz Kruševca u jedan od manastira, odlazeći na boj na Kosovo. Tok istorije učinio je da se iz boja ne vrati, a lokalnim tragačima pružio je materijal za razmišljanje. Činjenicu da je manastir nedavno počeo da zida konake, informant tumači na sledeći način: „Sigurno su one to predale vlastima. Odakle im pare? Od priloga? E, ja to nikada ne bih mogao da uradim!“

Svest o kazni, sudeći po odgovorima, ipak postoji. Jedan od ispitanika, dok su tekli dogovori za razgovor, naglasio je da nedeljom i verskim praznicima nikada ne radi plašeći se Božje kazne. Međutim, strah od Svevišnjeg nije jedini. Činjenica da iskopavanja obavljaju u grupama sastavljenim mahom od dva ili tri čoveka i da to čine noću, govori o tome da su upoznati sa tim da rade nešto zakonom zabranjeno. Takođe, iskopavanja su češća u periodu kada nema ovlašćenih arheoloških iskopavanja na lokalitetima koja se obavljaju leti. Kroz smeh i vidno ponosan na vlastitu domišljatost jedan od informanata tu činjenicu komentariše na sledeći način: „Dok su oni tu, mi vršimo sondiranje terena!“

Drugim rečima, pritaje se i gledaju šta se dešava da bi kasnije sebi olakšali posao i došli do komada koje će prodati.

Na pitanje kako znaju šta je vredno, a šta ne, odgovaraju da se rukovode različitim kriterijumima. Na prvom mestu je brojnost ostataka iste kategorije – što ih je više, manje su vredni. Drugi kriterijum je očuvanost, a treći je ispoljena radost profesionalnih arheologa kada dođu do pojedinog otkrića. Tada se dobro obaveštavaju o tome šta je to što ih veseli i potrage okreću u tom pravcu. Samo tržište, sa druge strane, diktira svoje uslove. Princip ponude i potražnje i ovde je potvrđen, pa tako lica kojima nude iskopine, nerekto, određuju cenu. Ukoliko im ona ne odgovara, pronalazači će predmet ponuditi drugom dileru, za koje kažu da ih ima iznenađujuće mnogo i da su svi mahom iz dobrih kuća, ali da ima i onih koji su iz drugih sredina.

Jedan od anketiranih navodi i primer da je neke od nalaza uspeo da pošalje u Lihtenštajn na procenu, ali da su u tamošnjem muzeju odbili da kupe predmet, jer nije bilo potrebne dokumentacije o legalnom izvozu. Međutim, iskopani predmeti uvek nađu put do krajnjeg kupca, bez obzira na papire. Drugi ispitanik navodi da je davao ostatke zgure na ekspertizu u Englesku, što samo potvrđuje njihovu sposobnost i spremnost da deluju daleko izvan seoskog atara.

Kršenje carinskih propisa, samo su neke od posledica njihovih aktivnosti. Međutim, kršenje ovih propisa događa se i kada kopači nabavljaju opremu iz inostranstva. To su obično detektori za metal, za koje je, takođe, neophodno nabaviti određene dozvole za uvoz. Jedan od ispitanika nabavio ga je u Nemačkoj, ali nije bio zadovoljan onim što je detektor prijavljivao, jer je bio osetljiv na sve predmete od

metala, pa i na one bezvredne koji su se našli na oranicama, poput konzervi. Cena tog detektora za metal bila je hiljadu i po maraka, u ono vreme, a ispitanik navodi da ga je prodao posle nekog vremena, jer mu se nije isplatio. Međutim, na pitanje da li je pre toga povratio uloženi novac u opremu, prodajom onoga što je njome pronašao, odgovor je bio potvrđan, što samo znači da informant nije zaradio koliko je želeo. Drugi ispitanik priča da je kod nekih ilegalnih kopača viđao detektore koji skeniraju teren i koji reaguju samo na određene predmete. Radi se o detektorima kojima je osnovna namena otkrivanje mina u zemlji, a po njegovom iskazu, njihovo nabavljanje nije previše komplikovano s obzirom na ratna zbivanja iz bliske prošlosti.

Oba ispitanika veoma dobro barataju stručnom terminologijom²¹ i na momente je izgledalo kao da se razgovor odvija sa profesionalnim arheolozima. Mogle su se čuti i zanimljive teorije o onima koji su nekada živeli na tom području. Jedan ispitanik izneo je pretpostavku da je jedan od lokaliteta u selu nekada bio svetilište, a imao je i vlastito obrazloženje zašto nigde u blizini nisu nađeni grobovi, niti ijedna ljudska kost, dok životinjskih ima u velikom broju - sumnjao je da „smo bili kanibali“. Drugi ispitanik, takođe, ima pretpostavke o nekadašnjim stanovnicima: „Našao sam jednu veliku glavu otkinutu od tela. Ravno teme, kosa izrezbarena, a oči kose! To su arheolozi prećutali! To nisu bili Srbi!“

Za kraj razgovora, jedan od ispitanika ipak je osetio potrebu da obrazloži i opravda svoje bavljenje ovim „zanimom“: „Mene su hapsili, jer nisam mislio kao vladajuća ve-

²¹ Onoliko koliko može da proceni laik.

ćina. Išao sam u zatvor, jer sam pre dvadeset pet godina pevao nacionalističke pesme. Otac mi je bio pošten čovek, a terali su ga na robiju. Šta ja kome dugujem? Ja sam samo poljoprivrednik i kopam na imanjima svojih prijatelja, a ako me oni ne prijave, ne mogu mi ništa“. Kao dodatak opravdanju opisao je i običaj koji se ustalio u njegovom selu: „Kod nas kad se rodi muško dete, stavljaju ga na bika da bude špekulant. Kada se rodi devojčica, iznose je kroz prozor da bude zavodnica“.

Pomoćni radnici na lokalitetima

Kao zasebna grupa odgovora izdvojeni su oni navodi koji su dobijeni od pomoćnih radnika na lokalitetima. Jedan od ispitanika koji se bavio ilegalnim iskopavanjima povremeno je radio i kao pomoćni radnik, pa su njegovi odgovori podeljeni u dve grupe, u zavisnosti od toga o kom vidu iskopavanja se razgovaralo.

Kao najzanimljiviji odgovori izdvojeni su oni koje je davao vlasnik zemlje čija njiva se delom nalazi na jednom od lokaliteta. Na njegovom imanju iskopavanja traju već gotovo dve decenije i odigravaju se u letnjim mesecima, u trajanju od po dvadesetak dana. Sve ostalo vreme lokalitet je potpuno nezaštićen i pogodan je za zloupotrebu dok ne smrzne zemlja u zimskim mesecima.

Domaćin je arheolozima dao kuću na upotrebu, a oni su mu za uzvrat pomagali u štali. Na lokalitetu im je sagradio malu kolibu i sproveo vodu sa izvora, tako da mogu da rade u što boljim uslovima. U trenutku razgovora, T. R. je imao sedamdeset sedam godina i, poput većine, ranije je bezus-

pešno pokušavao da nađe zakopano blago. Svoja iskustva sa legalnim iskopavanjem i profesionalnim arheolozima opisuje na sledeći način: „Pre mnogo godina došli su u moju kuću i ponudili mi da za novčanu nadoknadu vrše arheološka iskopavanja na mojoj zemlji. Rekli su mi da su videli neke figurice koje su deca odnela u školu u Požarevcu i da su se raspitali odakle su, pa su pošto je zemlja bila moja došli da me pitaju da li bih kopao sa njima. Meni je to bilo sumnjivo, jer sam čuo da su u drugim selima ljudi išli po kućama, uzimali radnike da im kopaju, a posle nekoliko dana bi pobjegli da im ne plate. To su, u stvari, bili oni što su nedozvoljeno kopali i ja sam se plašio da i mene ne prevare. Međutim, stvarno su bili pošteni. Obično se kopaju rupe četiri sa četiri metra i trebalo je da mi daju onoliko para koliko kukuruza rodi na toj površini. To je otprilike jedan džak, a davali su mi uvek više. Ja sam im se priključio kao radnik i bilo mi je neprijatno da uzimam i nadnice kada tako malo kopamo. Oni sve to polako, arheološki, po nekoliko santimetara, a meni se činilo da im uzimamo novac zabadava“.

Vlasnik imanja navodi da su mu se obraćali i ljudi koji su želeli da ilegalno kopaju na njegovom imanju, ali da im on nije dopustio. Kaže da zna da to nije njegovo i da nema prava bilo šta da proda, te da je i više nego zadovoljan dnevnicama koje dobija. Takođe, kaže da je viđao često ljude koji su kopali po tuđim njivama i da kada se raspitivao ko su ti ljudi, i da li bi kopali i na njegovom imanju²², da se dešavalo da se odjednom razbeže. Njegova procena je da u selu ima

²² Misli na obrađivanje njive, a ne na potragu za arheološkim ostacima.

barem dvadeset ljudi koji se ovim poslom bave na nelegalan način.

Na lokalitetu se obično radi dvadeset radnih dana i pri iskopavanju, pored nekoliko arheologa, obično radi još desetak pomoćnih radnika. Jedan od ispitanika kaže da se dnevno na lokalitetu iskopa i do pet, šest džakova keramike koja se onda odnosi u muzej²³ gde stručnjaci pokušavaju da sastave predmete, a da ono što ne bude iskorišćeno ponovo biva vraćeno na njivu. Ranijih godina su ostaci keramike bili bacani pored puta.

Ispitanici navode da su pronašli najmanje pedeset figurina boginje plodnosti i samo jednu predstavu muškarca. Jedan od njih navodi reči arheologa koji je pokušao da mu objasni razliku u broju: „On mi je rekao da su ti ljudi mnogo voleli ženske i da su ih zato stalno pravili. Našli smo samo jednog muškarca i nijednog više“.

Kao najvrednije otkriće na lokalitetu i T. R. navodi pehare koje je pominjao i informant iz prve kategorije ispitanika. Obojica su tada radili kao pomagači arheolozima i jednog dana iskopana su dva pehara, potpuno očuvana, koji su ležali položeni, jedan preko drugog: „Vidim ja nastupila velika radost. Ovi arheolozi počеше da se ljube i kažu dosta je kopanja za danas. Odmah smo kupili nekoliko sanduka piva i počesmo da pijemo. Oni su čekali da dođe televizija da to snimi, ali pošto ona nije stigla tri dana, mi smo svaki dan pili. Kad je bilo treće veče, a oni načeli drugi sanduk piva, ja priđem jednom od njih i pitam koliko je vredno to što su našli. Rekao mi je da svaki komad vredi sedamdeset

²³ Najčešće u Narodni muzej u Požarevcu ili u Zavičajni muzej u Petrovcu na Mlavi.

pet hiljada evra. Mene je to zagolicalo i pošto je on siromah, nema nigde ništa, ja sam se osmelio da ga pitam da mi to prodamo. Tada mi je on objasnio da mi to možemo da uradimo, a da će onaj koji ga sledeći bude prodao uzeti sto hiljada evra i onaj sledeći sto pedeset, ali da će jednog dana taj pehar da se pojavi na nekoj aukciji i da će se znati odakle dolazi. Shvatio sam da nemamo računicu, ali sam mislio - ma daj, majku mu, da barem nešto prodam i da se obogatim. Nisam, naravno, mada i sad ponekad mislim o tome“.

Jedan od informanata navodi da su radovi nekoliko puta prekidani zbog toga što država nije odobrila pare i da je lokalitet sve vreme nezaštićen. Ispitanici navode da su čuli da je dolazio jedan Nemačkinac zainteresovan da finansira iskopavanja. Za njega su čuli da je ranije preduzimao slične poduhvate u okolini Jagodine, ali da tamo nisu mogli da iskopaju ni džak keramike dnevno, dok je u njihovom kraju moguće iskopati znatno više ostataka. Uz to bi trebalo podsetiti da se radi o mestu za koje se osnovano pretpostavlja da je jedan od prvih centara metalurgije bakra u Evropi. Međutim, ispitanici sa negodovanjem i tugom zaključuju da je i on odustao.

Slučajni pronalazači

U posebnu kategoriju svrstani su odgovori onih ispitanika koji su imali prilike da pronađu nešto od vrednih artefakata, a da to nije bio rezultat prethodno osmišljene potrage. Ispitanici navode da u selu gotovo da nema osobe koja na ovaj način nije došla u posed predmeta iz prošlih vremena. Najčešće se radi i ljudima koji su pronalazili stari

novac, a njegova količina kreće se od nekoliko novčića, najčešće rimskih, ali i većih količina, sve do manjih ćupova koji su bili ispunjeni srebrnim i zlatnim novcem.

Ispitanici pored ličnih primera navode i mnogobrojne slučajeve kada su njihove komšije pronalazile novac ili delove ratničke opreme iz rimskog perioda. U ovu grupu pronađenih i sačuvanih predmeta najčešće spadaju oni koji su izrađeni od metala. Jedan od razloga je taj što seljani smatraju da metalni artefakti imaju veću vrednost nego keramički. Pronalasci potonjih bili su, takođe, česti, ali ih meštani uglavnom nisu čuvali, smatrajući ih bezvrednim.

Jedna od starijih ispitanica, od preko sedamdeset godina, navodi da je njen otac, kada je ona bila mala, imao njivu u blizini jednog od lokaliteta u selu, koji je bio rimsko utvrđenje, i da je pronalaženje starih novčića bila svakodnevna pojava u vreme sezonskih radova: „Nama je bilo interesantno kada pronađemo nešto, ali mi tada nismo znali da to ima neku vrednost. Odlazili smo na njive i kada se oralo, zemlja je sama izbacivala razne stvari“.

Ispitanik, čija je otac imao njivu u blizini drugog lokaliteta, priča kako je kao dete, pre četrdesetak godina, takođe, svakodnevno nailazio na ostatke keramike u sezoni radova: „To se stalno dešavalo. Mnogo puta su nam ti predmeti tupili oruđe koje smo koristili na njivi, ali na njih nismo gledali kao na neku posebnu smetnju. Bilo nam je zanimljivo to što se pojavljivalo. Tada nismo znali šta je to i da nešto vredi. Najčešće su to bili sitni parčići koji su izlazili sa zemljom na površinu, ali je njih bilo veoma mnogo – da prekriju celu površinu“.

Svi ispitanici još su kao deca slušali priče o zakopanom blagu i hajducima ili Turcima koji su ga ostavljali, najčešće

pod kamenom, u izdubljenim deblima ili kod nekog drugog lako prepoznatljivog mesta. Kada bi nailazili na predmete iz davnije prošlosti, svi su se nadali da će ih oni dovesti i do blaga. Međutim, to se dešavalo daleko ređe nego što su želeli.

Jedna od ispitanica govori kako je njen svekar jednom prilikom pronašao veću količinu rimskog novca, ali da ga je dao nekom čoveku, jer nije znao da bi taj novac mogao dobro unovčiti: „Taj što mu je tražio novčiće ga je prevario. Danas znamo da možemo da dobijemo pare za taj novac, ali tada to nismo znali“. Ista ispitanica navodi zanimljiv događaj iz svog detinjstva koji ide u prilog činjenici da su mnogi žitelji ovog sela, decenijama u nazad, bili zaokupljeni traženjem hajdučkog blaga, a da su potrage za arheološkim ostacima bile logičan nastavak ovih potraga: „Ja sam od dede saznala da se za Bogojavljanje upali vatra u šumi tamo gde je zakopano blago. Mnogo puta sam čula da su ljudi na taj način našli dukate, još iz vremena kada smo bili pod Turcima. Seljaci su na Bogojavljanje obavezno gledali u šumu, da bi videli gde će se vatra pojaviti. Kada vatra počne da sjacka u brdu, to je znak da tu treba tražiti. Mene je deda nekoliko puta izvodio ispred kuće i govorio mi: „vidi ti sine, ti si mlada. Imaš bolje oče.“ Ja, nažalost, ništa nisam videla, ali drugi jesu“.

Priča o buktinji koja se na praznik pali sama od sebe ili o mestima u kukuruzu koja su izgorela, imaju i regulatornu i vaspitnu ulogu. Uvreženo je mišljenje da svakoga ko pronađe nešto što je neko drugi u zbegu i nevolji ostavio, stiže kazna. Tako je deda ovu ispitanicu naučio da nikada ne uzima ništa što joj se ne ukaže. Otkrivanje mesta na kojem su

dukati, ako nije uz Božji blagoslov, smatraju ispitanici, obavezno donosi nesreću. Tako se priča da je blago hajduka braće Barbulovića, koje je bilo sakriveno u bukvi, pronašao meštalin obližnjeg sela, ali da se njemu ništa ružno nije dogodilo i da je od tih para sagradio mlin pre dvadeset i više godina, a seljani veruju da je to zato što je njemu bilo ukazano gde je blago. Druga priča nema srećan kraj. Jedan od žitelja obližnjeg sela, u nameri da pronađe hajdučko zlato, podigao je kamen na raskrsnici ispod kojeg su bili posmrtni ostaci izvesnog hajduka Nikole. Pošto blaga nije bilo, on je kosti ponovo zatrpao, ali ga je po rečima ispitanika stigla kazna i nedugo potom poginuo je u saobraćajnoj nesreći. Jedna od ispitanica dodaje: „Kome Bog javi i kome je suđeno, taj nađe. Ako neko traga i nađe, to neće na dobro da izađe. A, mnogi tragaju i ništa! Meni je otac pričao da su neki ljudi napunili nedra dukatima i da im se zlato pretvorilo u zmije i guštere. Neko veruje u Boga, neko ne, ali ima sile Božje“.

Zanimljiva je i priča jednog od ispitanika čiji je otac, kada je on bio dete, radeći na njivi, slučajno pronašao srebrnjake: „Svi smo bili u njivi, bacali smo đubre, i samo je nešto zasijalo pred našim očima. Maj otac je sakupio novce i ispostavilo se da ima dvadesetak velikih srebrnjaka i više sitnih. Oprali smo ih na česmi i videli da je njih petnaestak iz XV i XVI veka. Na nekima je bio lik Rudolfa Habzburškog, a drugi su bili francuski. I ranije se dešavalo da dok kopamo pronađemo ponešto, ali nikada ovoliko mnogo. Onda smo krenuli da tražimo ćup u kojem je bio novac. Našli smo dršku i dno posude, ali ne i ceo ćup. On je najverovatnije pukao, kako je zemlja radila. Otac je taj novac kasnije podelio sestri i meni i ja sam ga poneo sa sobom kada sam otišao

u Sloveniju da radim. Tamo sam ga odneo u jedan muzej, gde su mi rekli da je to novac sa juga i da bi trebalo da ga odnesem nekom muzeju odavde na procenu. Ja to tada nisam uradio, ali sam ga mnogo godina kasnije odneo u Požarevac jednome što procenjuje²⁴, čisto da vidim koliko vredi, mada nisam hteo da prodam. Često se i danas dešava da mi dolaze ljudi i da pitkaju izokola da li bih ja to prodao. Ja sam počeo da idem u crkvu i na to gledam sa duhovne strane. Razgovarao sam sa sveštenikom šta valja raditi kada se nađe novac i on mi je rekao da je najbolje da dam muzeju, jer kada neko beži on sa sobom nosi ono što mu je najvrednije i da je greh to uzeti. To je od naroda i treba da pripadne narodu. Ja mislim da muzeji zbog toga i postoje. Tako će ljudi biti zaštićeni od nesreće, a narod će moći da uživa u onome što mu pripada“. Zanimljivo je da ovaj ispitanik još nije predao novac nekom od muzeja, iako veruje da je dobio dobar savet. Proučavajući odnos svakodnevnog života i vera, između ostalog, Agneš Heler u studiji „Svakodnevni život“ piše da u životu ima mnogo vere koja ljudima daje sigurnost u odlučivanju, što se vidi na primeru ovog informanta koji je uveren da ispravno postupa već donošenjem odluke koja ipak ostaje nerealizovana. Ipak, valja imati na umu i navode autorke koja dodaje da: „izvanredno velika rasprostranjenost vere ne govori još ništa o njezinom intenzitetu“²⁵. Velika rasprostranjenost uverenja koja su u vezi sa božanskom intervencijom u pogledu dozvoljenog i zabranjenog, kada je u pitanju sticanje dobiti kroz ciljane potrage, takođe je nemoguće apstrahovati. Međutim, i kod

²⁴ Informant misli na osobu koja to radi protivzakonito.

²⁵ A. Heler, *Svakodnevni život*, Beograd, 1978. 313.

ovog pitanja, kao i u slučaju mnogih drugih, ostaje upitno koliko su data uverenja na liniji verske doktrine koja preovlađuje na ovom tlu, pa i u ovom selu.

Lokalno javno mnjenje

Svi ispitanici ističu da su ljudi iz njihovog kraja najpre išli u potrage za zakopanim blagom, a da su se vremenom one pretvorile u ciljano iskopavanje arheoloških ostataka. Gotovo svi ispitanici navode da se i njima dešavalo da nađu poneki novčić ili neki drugi arheološki ostatak, ali da ih nisu prodavali.

Njihovi odgovori razlikuju se u ideji koliko bi moglo biti ljudi koji ilegalno kopaju u selu. Svi se slažu da ih ima više desetina, ali se cifra najčešće kreće oko dvadesetak kopača, dok pojedini tvrde da ih ima i do sto.

Nijedan ispitanik iz ove kategorije ne gleda na ovu pojavu blagonaklono, kada se radi o organizovanom neovlašćenom arheološkom iskopavanju. Na one koje se dogode slučajno ili, kako kažu uz Božji blagoslov, većina njih gleda sa odobravanjem videvši u tome neku vrstu nagrade za onoga ko pronađe blago. Dok, kada govore o meštanima koji su nekadašnje potrage za zlatom pretvorili u novu vrstu zanimanja, iskazuju jasno nezadovoljstvo.

Neki od ispitanika ovu pojavu osuđuju iz razloga što je protivzakonita i što misle da njihove komšije nemaju prava da to rade. Ovi ispitanici imaju u vidu nelegalna iskopavanja, dok kada govore o zakopanom blagu jedan broj ispitanika misli da je najveća prepreka da se ova pojava okarakteriše prihvatljivom, duhovna sfera. Većina ispitanika misli da će prestupnike stići zaslužena kazna bilo zakonska, bilo

svevišnja. Međutim, ima i onih shvatanja da se „prevarantima“ nikada ništa ružno ne dešava, mada se češće mogu čuti ubedejenja da kazna uvek stiže onoga ko je zasluži. Jedan od ispitanika navodi da zna čoveka kome je traganje postala strast. Reč je o mladom čoveku koji, po mišljenju informanta, ima kvalitete koje bi mogao da unovči, ali je ceo život posvetio traganju. „On samo traži i traži i ne prestaje da se žali. Lepo vidim kako čovek propada. Oženio se Rumunkom, a ona ga ostavila i on je sve izgubio. Sto puta sam mu rekao da se mane toga, ali on me ne sluša.“ Drugi ispitanik kaže: „Novac je čudo, a nije ni bitno koliko ga imaš, svi samo hoće još i još. Znam ljude koji su, što su više nalazili, sve više gubili. Oni i ne znaju šta nađu. Najviše vajde od toga imaju dileri, a ovi što nađu imaju samo nesreću“.

Mnogi su pokazali da im je daleko nelagodnije da pričaju o ovoj pojavi, od onih koji su lično učestvovali u nelegalnoj aktivnosti. Jedan deo ispitanika tvrdi da neovlašćena iskopavanja ipak nisu organizovana na nekom visokom kriminalnom nivou, dok neki tvrde da su čuli priče u selu da su se pojedini meštani obogatili prodavanjem predmete u inostranstvu.

Iako svi ispitanici imaju razvijene stavove o ovoj pojavi, većina navodi da više voli da gleda svoja posla i da to, u suštini, nije nešto što njih posebno zanima. Oni su od malena navikli da se sreću sa ovom vrstom predmeta i nije im previše neobično što su pojedinci našli načina da ih unovče. Takođe, svi ispitanici ističu da su ponosni na ono što njihov kraj ima, ali i da im je žao što se time država ne bavi malo ozbiljnije i što nema više novca za istraživanje i obezbeđivanje lokaliteta.

Iskustva stručnjaka

Jedan broj odgovora stavljen je u posebnu kategoriju, budući da nije dobijen od meštana, nego od ljudi koji se ovim problemom bave za potrebe nauke. Razgovor je obavljen sa dva istoričara umetnosti i jednim arheologom koji žive i rade u ovom regionu i sa jednim istoričarem umetnosti zaposlenom u beogradskom MUP-u koji proučava kriminalitet vezan za zloupotrebu kulturnih dobara.

U razgovorima sa ljudima koji su profesijom vezani za ovaj kraj i koji su dobro upućeni u seoske prilike, potvrđena je pretpostavka da se radi o široko rasprostranjenoj aktivnosti. Jedna od ispitanica navodi da je više puta imala prilike da vidi ilegalne kopače kako sa detektorima idu po brdima i da se obično razbeže kada je vide: „Ali, šta ja tu mogu. Ja nisam policajac i ne mogu da ih hapsim. Čovek se, naravno, ružno oseća kada vidi kako se sve to razvlači, ali nema načina da im mi stanemo na kraj“. Druga ispitanica u prvi plan stavlja državu koja ima nedovoljno jasne zakone po kojima malo šta i može biti urađeno. Smatra da su kazne, ukoliko uopšte i dođe do kažnjavanja, male i da ljudi svesno preuzimaju rizik, zato što je minimalan, a mogućnost zarade daleko veća: „Propisi su takvi da milicija bukvalno treba nekoga da uhapsi na njivi sa iskopanim artefaktima. Ovako, njih niko ne uznemirava, oni kopaju i čim završe posao, niko im više ništa i ne može“

Kada je bilo reči o tome kako ilegalni kopači gledaju na njih, jedna od ispitanica kaže da se oseća kao da ona treba da traži dozvolu da bi radila svoj posao. Takođe, navodi da se

oseća veoma neprijatno i da zna da su ona i njene kolege dok rade na lokalitetima pod stalnim nadzorom.

Svi ispitanici slažu se u oceni da ta pojava izrazito dugo traje, da ima mnogo ljudi koji se time bave, ne samo u ovom selu, i da se tome ne može stati na kraj dok se nešto sistemski ne promeni. Takođe, ističu i problem koji se javlja na mestima koja nisu proglašena zvaničnim lokalitetima: „Ovaj bi kraj trebalo mnogo bolje istražiti. Mi i ne znamo čega sve i gde ima. Problem je u tome što su sva ta mesta nezaštićena, bez obzira da li su lokaliteti ili to još nisu zvanično postali. Tamo nema nikakvih ograda i čuvara. Pa, i Viminacijum tek od nedavno ima čuvara. On je godinama bio neobezbeđen i bezbroj puta su seljaci krali predmete sa tog lokaliteta“

Jedini ispravan i legalan postupak seljaka koji pronađu nešto od vrednih predmeta, bio bi da muzejima ponude na otkup ono do čega su došli. Ispitanici navode da je takvih slučajeva ranije bilo više, ali nikada onoliko koliko bi trebalo. Međutim, sada takvih slučajeva gotovo da i nema. Danas se malo novca izdvaja za ove namene zbog čega se seljaci još radije okreću drugim kupcima. Jedna informantkinja seća se slučaja kada je u muzej u kojem radi došao seljak i ponudio deo nađenog koplja na prodaju. Tražio je između trista i četrsto ondašnjih maraka, a muzej nije mogao da mu ponudi više od pedeset. Posle mnogo ubeđivanja i uveravanja da mu je daleko bolje da prihvati tu skromnu cifru, nego da ima posla sa dilerima, uz tešku muku je pristao. Ispitanici, takođe, izražavaju sumnju da bi se bilo šta moglo promeniti u ovom pogledu dok država ne obezbedi više novca za ove i druge važne namene.

Stiče se utisak da ispitanici koji žive u ovoj oblasti i legalno rade imaju osećaj ugroženosti kao da oni krše zakon. Usled opravdanog straha, izostaje njihovo suprotstavljanje ovoj pojavi. Oni za sebe i lokalitete očekuju zaštitu države, koja, opet, čeka da reši neke druge probleme.

U razgovoru sa osobom zaposlenom u MUP-u, takođe se videlo da je problem u tome što nema jasnije strategije za borbu protiv ovog problema. Država nastoji da reaguje tamo gde stradaju ljudi, dok ovaj problem ostavlja po strani: „Problem je u tome što se, između ostalog, na ovaj način stiču materijalna sredstva koja daljim delovanjem organizovanog kriminala dovodi do toga da stradaju ljudi. Obrt novca je veliki i on dalje biva plasiran na ilegalno tržište narkoticima, oružjem, ljudima...“ Kao drugi problem ističe loše regulisana zakonska akta koja bi sankcionisala ovu pojavu. Ne manji problem leži i u činjenici da se ovom temom naučna javnost malo bavi, kako ovde, tako i u inostranstvu, pogotovo iz ugla proučavanja kriminaliteta. Osim napora koji se ulažu u istraživačkom novinarstvu, problem kao da potpuno ostaje izvan fokusa. Još jedan od problema leži i u nedovoljnoj edukaciju na terenu, dok su oni koji imaju najviše koristi od ove pojave odlično organizovani, veoma dobro obavešteni i raspoložu svim bitnim saznanjima vezanim za umetnine ili arheološke ostatke, kao i najsavremenijom opremom za iskopavanje.

Analiza dobijenih podataka

U ovom delu rada biće izvršena analiza odgovora u cilju boljeg razumevanja ilegalne aktivnosti, kada je reč o njenom poreklu, raširenosti i daljoj perspektivi. Zarad što boljeg osvetljavanja ovog problema, analiza će biti podeljena u dva segmenta, tako što će u prvom biti analizirani odgovori žitelja sela, a u drugom veoma važni stavovi i iskustva ljudi koji ne pripadaju ovoj sredini, ali koji sa njom dele problem. Iako to nije jedina mogućnost za analiziranje dobijene građe, odabiru ovog pristupa doprinela je činjenica da je cilj bio izrada antropo-kriminološke monografije, u suženom obimu, konkretnog sela i njegovog položaja u širem društvenom i zakonodavnom sistemu.

Analiza uzroka – odgovori seljana informanata

Stavljanjem čitave oblasti, ali i samog sela, u širi društveni i istorijski kontekst, dobijena je osnova za razumevanje ovog problema. Iskazi meštana, u prvi plan donose činjenicu da je praksa iz prethodnih vremena direktno uticala na raširenost pojave ilegalnog iskopavanja arheološkog materijala. Naravno, samo bogatstvo arheološkim artefaktima bilo je presudno, ali je do potrage za njima došlo posrednim putem. Niz lokalnih specifičnosti, u kombinaciji sa uobičajenim reagovanjem ljudi na situacije u kojima im se

ukaže prilika da nekažnjeno prekrše pravila, doveli su do ove izrazito raširene pojave.

Ispitanici navode da su od malena bili upoznati sa praksom potrage za zakopanim blagom. Raširenosti ove pojave umnogome su doprinele brojne legende o blagu koje su skrivali hajduci. Najčešće se pominju zlatnici koje su ostavljali u zbegu ili su se, pak, privremeno lišavali svoga blaga, uglavnom otetog od Turaka ili od trgovačkih karavana koji su tuda prolazili. Neke legende pominju bežanje Bugara posle izgubljenih Balkanskih ratova, koji su sakrivali dragocenosti po pećinama i drugim skrovitim mestima prilikom povlačenja iz Srbije.

Dakle, dva najvažnija faktora za razvoj ove aktivnosti su bogatstvo samim predmetima, ali i bogata praksa, donekle slične aktivnosti, iz prethodnih decenija i mnoštvo narativa koji su kod lokalnog stanovništva stvorili ideju da su otkrića čest i lak način za brzo bogaćenje. Vremenom, potraga za blagom okreće se u pravcu ciljanog pronalaženja arheoloških ostataka. Tome doprinosi pojava arheologa i drugih stručnjaka, ne samo u ovom selu, nego u čitavoj oblasti. Saznanje da i predmeti koji nisu samo od zlata i srebra mogu biti itekako vredni, dovode do novog zanimanja nadri-arheologa. Za kratko vreme, dve ili tri decenije unazad, a naročito tokom devedesetih godina XX veka, ovaj ilegalni oblik privređivanja uzima velikog maha. Takođe, kao jedan od pogodnih načina bogaćenja javlja se i praksa ispiranja zlata u vodenim slivovima u ovoj oblasti. Iako se ona razlikuje od potrage za blagom i vrednim arheološkim artefaktima, sve tri pojave dele istu fascinaciju zlatom i šansom da se na brz način steknu velika materijalna sredstva.

Iz dobijenih odgovora, vidi se da se ovom praksom bave muškarci, mahom iz imućnijih kuća, mada ima i onih skromnijeg materijalnog stanja među tragačima za zakopanim blagom. Cifra koju ispitanici navode, a koja se odnosi na trenutno stanje u selu, kreće se od dvadeset do sto ilegalnih kopača. Očito je da se radi o nagađanjima, ali moguće je zaključiti da ih ima više desetina koji se ovom aktivnošću bave dugi niz godina.

Dobro imovno stanje lokalnog stanovništva, koje se decenijama ne bavi isključivo zemljoradnjom, takođe je pozitivno uticalo na rasprostranjenost pojave, na više načina. Tamo gde je zemlja obrađivana, do skora su to činili ilegalni imigranti¹, tako da je njihovim uposlenicima ostajalo dovoljno vremena za pokušaje ostvarenja snova o brzom bogaćenju. U ranijim vremenima, satnica i dinamika aktivnosti seljaka bila je uslovljena sezonskim uticajima. Tako je letnji period podrazumevao najveću aktivnost van kuće, dok je zimski period podrazumevao daleko manju aktivnost i posao, uglavnom, u kući i oko stoke. Međutim, slobodno vreme nikada nije bilo obeležje seljaštva. Današnji stil života na selu i materijalna obezbeđenost konkretne seoske populacije, uticali su na pojavu viška slobodnog vremena. Otuda i „luksuz“ da se seljani okreću ovako riskantnom očekivanju dobitka. Međutim, današnje selo koje više ne zavisi samo od toga da li će godina biti rodna, pogotovo prilivom većeg kapitala iz inostranstva, ima dovoljno preduslova i za pojavu avanturizma, a samu aktivnost i ne možemo definisati kao rizik, budući da je egzistencija seljana obezbeđena na drugi način. Zbog toga bi se pre moglo go-

¹ Razlozi ove pojave već su obrazlagani.

voriti o dopunskoj aktivnosti ili, seoskim žargonom rečeno „o pogači preko ’leba“².

Selo, kao jedan od mogućih pojavačkih oblika ljudskog zajedništva, ima bogatu tradiciju podele rada po polovima, ali i po nacionalnoj pripadnosti. Tako je ranije na domaćem selu bila razvijena čitava paleta poslova koji su besprizorni za muškarce ili nedopustivi za žene. Dobro su poznati i poslovi kojima se većinsko srpsko stanovništvo nije bavilo, poput bavljenja muzičkim, kovačkim i nekim drugim zanatima, a koje su obavljali Romi. Ovim pitanjem u našoj etnologiji bavio se i Sreten Vukosavljević³. U selima Istočne Srbije, u poslednjim decenijama, dobro se razvija još jedna podela rada. Ona se ranije odnosila na imovno stanje, pa su tako najmanje cenjene poslove obavljali siromašni Rumuni koji su kao ilegalni imigranti radili na lokalnim gazdinstvima. Manje poštovane poslove radio je i veliki broj meštana, ali u inostranstvu, i na taj način stekao znatne svote novca za naše prilike. To im je omogućilo upošljavanje ilegalnih imigranata za rad na zemlji koji, paradoksalno, postaje manje vrednovan u seoskoj sredini. Zanimljivo je da su ilegalna iskopavanja preduzimali uglavnom seljani dobrog imovnog stanja, dok se ne pominje uključenost siromašnijeg stanovništva. Već je bilo reči da se po Krivičnom zakoniku Republike Srbije neovlašćena iskopavanja tretiraju kao kriminalna radnja. Međutim, u ovom slučaju ispostavilo se

² Naravno, postoje i „profesionalci“ koji žive isključivo od ove ili sličnih vrsta prevara, ali na terenu nije bilo kontakata sa njima, jer oni mahom pripadaju obližnjim gradskim sredinama.

³ S. Vukosavljević, Istorija seljačkog društva, III tom: Sociologija seljačkih radova, Beograd, 1983.

da tajno iskopavati arheološke ostatke ne izaziva stid dobro situiranih seljana, niti ideju da se radi o neprimerenoj delatnosti u odnosu na njihov status u lokalnoj zajednici.

Prostorna povezanost ovog regiona igra veoma važnu ulogu u plasiranju pronađenih ostataka van granica zemlje. Tome je pogodovalo i ratno okruženje, kao i živa švercerska aktivnost u ovom kraju. Više puta je naglašavano da se važna specifičnost kraja ogleda u velikoj brojnosti meštana koji rade u inostranstvu. Dobre socijalne veze, proistekle iz privremenog iseljavanja, kao i olakšana mogućnost nabavljanja opreme za ciljanu pretragu terena, čine deo ovog situacionog mozaika.

Kada je reč o motivima za pojavu protivzakonitog iskopavanja arheoloških ostataka iz dobijenih odgovora možemo ih podeliti u nekoliko kategorija. Jedan broj odgovora odnosi se na činjenicu da čovek uvek hoće više od onoga što ima. Navodi poput: „Novac je čudo!“ čine deo odgovora na pitanje zbog čega ovi ljudi krše zakon i nameće zaključak da bi i stanovnici drugih sredina, da im se pruži slična prilika, iskoristili preimućstva kraja makar i na nezakonit način. Brojni slučajevi neovlašćenog iskopavanja lokaliteta Sremske Mitrovice, primera radi, idu u prilog ovakvom mišljenju.

Jedan ispitanik navodi iznenadnu kriznu situaciju kao presudni faktor da se uključi u mrežu nelegalne prodaje. Međutim, radi se o osobi koja je i pre očeve smrti, koju navodi kao neposredni uzrok da otuđi vredne predmete, imala iskustva u ovoj aktivnosti. On je, kao i mnogi, pokušavao da nađe zakopano blago, a u trenutku nesreće kod sebe je imao ostataka iz neolitskog razdoblja: „toliko da stanu na sto“, tj. da prekriju celu površinu.

Možda važniji motivacioni faktor leži u iskazu jednog od ispitanika koji navodi da državi ne duguje ništa i da je ona ta koja se ogrešila o njega. Ovaj odgovor može se analizirati iz najmanje dva ugla. Prvi se odnosi na poznato ne pristajanje seljaka da bez otpora prihvataju pravila koja dolaze iz globalnog društva. Izdvojenost iz sistema, nezadovoljavajuća pozicija u njemu i čak obostrani prezir, doveli su do pojave stava među seljaštvom da prevariti državu nije za osudu, čak je i poželjno. O prodiranju pravnog sistema među naše seljaštvo, Vladimir Dvorniković piše: „Da naš seljak, svuda i svagda po Jugoslaviji, ima svoje zasebno merilo pravde i pravičnosti i da ne smatra sve ono grehom i zločinom što zabranjuje krivični zakon, dokazuje i to što se gotovo u svim našim pokrajinama pod raznim oblicima ispoljava taj isti seljački protest i izvesni moralni nihilizam u dodiru sa sudom, vlastima i njemu nesimpatičnim društvenim klasama“.⁴

Sa druge strane Valtazar Bogišić vidi još jedan razlog raskoraka između onoga što je država zakonima propisivala i seoske prakse koja je bila oblikovana običajnim pravom. Pravni sistemi i kodeksi, često neselektivno preuzimani sa Zapada, bivali su izgrađeni na idealnim predstavama, a ne na stvarnom pravnom životu sela. U svetlu ovakvih razmišljanja, moguće je pratiti i motivaciju jednog dela ilegalnih kopača da se ne obaziru na ono što je danas zakonom zabranjeno, što vodi zaključku da se doživljaj pritiska sa strane nije mnogo promenio u prethodnim decenijama. Seljačko nepoverenje prema gradu, odnosno državi, a time i svemu

⁴ V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Fototipsko izdanje, Beograd, 2000. 787.

što ona propisuje, stvorilo je mentalitetsku odrednicu koja donekle važi i u današnje vreme, iako se mnogo toga u odnosu selo – grad promenilo.

Drugim delom ovu pojavu možemo objasniti time što se nanošenje štete državi inače, ne samo među seoskim stanovništvom, nego i u gradskoj sredini, pogotovo tokom kriznog perioda, ne doživljava kao naročiti prekršaj. Stav da država ima, da otima putem poreza i raznih drugih obaveznih davanja, doveo je do čitave lepeze pojava koje spadaju u privredni kriminal. Ukrasti, ubiti, silovati, prevariti... neminovno vodi ličnom suočavanju sa žrtvom, bez obzira da li se radi o otkrivenom ili neotkrivenom zločinu, ali privredni kriminal lišen je takve perspektive. Ne videti lice žrtve i ne suočiti se sa njenom patnjom, čini da potencijalni prestupnici lakše pređu granicu zakona.

U selu, kao i na drugim mestima, možemo pratiti i ideološka razilaženja. Na temelju njih, država i njeni predstavnici doživljavaju se neprijateljima od kojih nije nečasno ukrasti. Takođe, veoma je rasprostranjeno i uverenje da ono što država ima, zapravo, pripada onome „kome je otele“, a seljak, i ne samo seljak, sebe često prepoznaje kao takvog. Zbog toga nije neočekivan rezon da ova vrsta otuđenja predstavlja neku vrstu kompenzacije za različite vrste nameta i prisila. Uz sve to, u svesti počinitelaca ponekad i ne postoji direktna veza između otuđenog i države kao vlasnika problema očuvanja kulturne baštine. Vlasništvo nad problemom i vlasništvo nad zemljom kao da isključuju jedno drugo, mada kod počinitelaca postoji saznanje o kršenju propisa. Reč je, zapravo, o tome da prekršioc ne daju za pravo državi ono što je propisala zakonom i da u tom ne

priznavanju prava nalaze opravdanje za svoje postupke i stremljanja ka velikom bogatstvu.

Mehanizam po kojem je krivica jednako stid, ovde izostaje. Razlog tome leži u činjenici da počinioci sebe i ne smatraju krivima. Bogatstvo arheološkim ostacima u kombinaciji sa strašću za brzim bogaćenjem, već pomenuto ne priznavanje da se time ikome nameće šteta, čini da se ova aktivnost odvija gotovo javno. Svi meštani znaju za nju, svi znaju i ljude koji se time bave, iako pretpostavke o njihovom broju u odgovorima variraju. Ilegalni kopači, takođe, prilikom postavljanja pitanja nisu pokazivali bilo kakvo iznenađenje ili nelagodu, iako znaju da bi zbog prestupa mogli odgovarati. U dobijenim odgovorima, primetan je i stav da je kazna za prekršioce samo potencijalna mogućnost i to ne mnogo verovatna. Činjenica da niko u selu zbog toga nije odgovarao, ide u prilog njihovom uverenju.

Javno mnjenje veoma je ujednačeno u stavu da je pogrešno to što čine njihove komšije. Čak i ilegalni kopači, kada govore o drugim nadri-arheolozima, izražavaju neslaganje sa njihovim delanjem⁵. U radu je navedeno nekoliko primera koji ilustruju kada se prisvajanje pronađenog definiše kao dozvoljeno, a kada, pak, ne. Tako čvrsti stavovi idu u prilog mišljenju da se radi o praksi koja se naslanja na pojavu dugog trajanja kakva je potraga za blagom. „Živeći zajedno, preuzimamo pojedinačnu odgovornost, i namećemo odgovornost drugima. Preuzimamo odgovornost za svoje činjenje, ali još hotimičnije, čak, za svoje mišljenje. Naša društvena interakcija velikim se delom sastoji od toga

⁵ Ovu pojavu možemo posmatrati i u svetlu teorije o ograničenom dobru.

što jedni drugima govorimo šta je ispravno mišljenje, i što na pogrešno mišljenje bacamo krivicu. Ono je zapravo način na koji gradimo institucije, na koji mesimo ideje drugih i na koji drugi mese naše ideje dok ne dobiju zajednički oblik, tako da njihovu ispravnost možemo da dokažemo pukim brojevima nezavisnog prihvatanja.“⁶

Vraćanje na pojedine činjenice koje su važile u tradicionalnom selu čini se opravdanim na ovom mestu. Naime, tradicionalno selo bilo je suočeno sa jednom naročitom institucijom koja je bila rezultat dugotrajnog stanja u čitavom društvu. Radi se o kolektivnoj krivici koja je podrazumevala da celo selo snosi odgovornost zbog prestupnika, bilo da se radi o krađi, ubistvu ili nečem trećem. Stojan Novaković u studiji „Selo“ razloge tome vidi u pojavi „agrar-nog komunizma“ i vlasništvu nad zemljom koje je drugačije od onoga koje danas poznajemo. Pravo vlasništva nad zemljom seljaštvo na ovim prostorima ostvaruje tek u XIX i XX veku, dok prodiranje pravnog sistema u selo čini odgovornost pojedinačnom. Međutim, i danas vidimo opstajanje obrasca po kojem, kada država nije dovoljno moćna da zaštiti vlastite interese i interese pojedinaca koji to od nje očekuju, dolazi do jačanja ideje da će intervenisati neko drugi. U slučaju tradicionalnog sela taj „drugi“ bilo je samo selo koje je pokušavalo da spreči svaki vid rizičnog ponašanja i time izbegne kolektivnu kaznu, dok se u slučaju proučavanog seoskog življa uporno održava uverenje da će nebeska intervencija dovesti do ravnoteže koja ima za cilj očuvanje poretka.

⁶ M. Daglas, Kako institucije misle, Beograd, 2001. 99.

Dakle, selo je i dalje društvo međusobnog poznavanja, ali ne i društvo obaveznog zajedničkog delanja. U prilog tome idu i iskazi informanata koji ističu da oni „radije gledaju svoja posla“. Uzrok tome jeste življenje u jednom promenjenom selu koje danas poznaje niz pojavnih oblika. U stručnoj literaturi često se navodi da je život u današnjem selu sličniji životu u gradu, nego u tradicionalnom selu, od kojeg je, čak, sasvim suprotan⁷. Današnje selo je modernizovano, za šta veliku ulogu imaju sredstva komunikacije, mobilnost i obrazovni sistem. Narastajući broj nepoljoprivrednog stanovništva u selu dovodi do drugačijeg stila života. Uzajmno pomaganje i solidarnost, takođe, više nisu obavezni. Sve to, neminovno, dovelo je i do izvesnog stepena otuđenja, mada susedski odnosi i dalje ostaju izrazito važni u ovoj sredini. Otuda svi znaju šta se dešava, ali pravo na privatnost i izraženiju individualnost, makar deklarativnu, danas ima svoje mesto u svakodnevi selu.

Izvestan stepen solidarnosti između seljana možemo primetiti u slučaju kada informanti ne žele da imenuju prestupnike, time čuvajući informaciju od nekoga ko dolazi sa strane. Međutim, ovde moramo imati u vidu i izvesnu dozu straha koja se manifestuje u izboru ispitanika da pojavu ignorišu. Strah je, svakako, rezultat spoznaje da se na ovaj način „obrću“ velike svote novca i da bi ih ugrožavanje tuđih interesa moglo ugroziti.

⁷M. Mitrović, Sociologija sela, Beograd, 1998.

Analiza uzroka – odgovori informanata profesionalno suočenih sa problemom arheološkog kriminala

U ovom delu analize biće obrađeni podaci dobijeni od osoba koje su profesionalnim angažmanom dospеле u dodir sa pojavom arheološkog kriminala. Jedan deo ispitanika profesionalno je vezan za zbivanja u selu, dok je jedan informant zaposlen u Ministarstvu unutrašnjih poslova i bavi se naučnim radom vezanim za ovaj problem.

Analizirajući pojavu i njene uzroke, kroz odgovore ispitanika iz ove grupe, dobijeni su veoma ujednačeni odgovori, koji se u velikoj meri podudaraju i sa stanjem na terenu. Ispitanici ocenjuju da se radi o rasprostranjenosti već ustaljenoj kriminalnoj aktivnosti. Takođe, svi navode i da je to pojava o kojoj se zna, ali kao glavni problem u njenom rešavanju navode nedovoljno efikasne zakonske propise, kao i ne sprovođenje zakona, tamo gde za njega ima osnova. Slabu zainteresovanost države da se suoči sa ovim problemom, vide kao glavni problem i ocenjuju da bi, kada bi se ostvarili veći naponi u suzbijanju ove pojave, i lokalno stanovništvo bilo manje spremno da krši zakon.

Ispitanici koji su profesionalno vezani za lokalitete u ovom području izražavaju nelagodu, pa i strah, kada govore o problemu, ali očekuju da nadležne institucije regulišu to pitanje, koje se uveliko odražava i na njihovu bezbednost. Za sada postoji prećutno tolerisanje između dve krajnje različite kategorije ljudi koje vrše iskopavanja. Ilegalni kopači ne ostaju u sferi skrivenog, niti to pokušavaju, sudeći po odgovorima obe kategorije ispitanika. Pre bi se moglo reći da profesionalno angažovani ispitanici pokazuju dozu

zadrške. Njihov posao nije da se otvoreno suprotstavljaju nelegalnim kopačima i zato očekuju sistemska rešenja koja bi im omogućila da nesmetano i bez bojazni za nalaze sa lokaliteta, ali i za ličnu bezbednost, rade svoj posao.

Informant zaposlen u MUP-u kao jedan od problema, pored glavnih koji su već označeni, navodi i potrebu da se lokalno stanovništvo edukuje. Edukacija bi, prevashodno, trebalo da ide u pravcu upozoravanja ljudi da se radi o kriminalnom aktu. Međutim, dominira utisak da dok lokalno stanovništvo nije imalo saznanja da su ovi predmeti traženi i visoko cenjeni na ilegalnom tržištu, pojava nije ni uzimala maha. Takođe, čini se da su prekršioc i tekako dobro obavešteni, ne samo o onome što iskopavaju u stavljaju u nedozvoljeni promet, nego i o broju pokrenutih slučajeva protiv počinitelaca istih ili sličnih krivičnih dela. Na terenu nedostaje sprovođenje slova zakona, a ne informacija. Iz dobijenih odgovora, stiče se utisak da neovlašćeni kopači znaju šta rade i da su odlično upoznati sa pukotinama u zakonodavnom i izvršnom sistemu koje će koristiti sve dok ne bude posledica po njih.

Međutim, naivno bi bilo pretpostaviti da će aktivnijom ulogom države u rešavanju problema on nestati. Postoje i drugi vidovi ljudske delatnosti koji su zakonima daleko bolje uređeni, a koji neretko prelaze u kriminal. Ozbiljnije posvećivanje ovom pitanju biće tek početak njegovog rešavanja, a kao neophodnost nameće se bolje povezivanje sa zemljama u regionu, ali i u celoj Evropi.

Analiza delovanja

Ovaj deo rada bavi se analizom funkcionisanja date pojave. Analiza će ići u dva pravca. Najpre će biti analizirani oni mehanizmi koji se odvijaju u selu, dok će drugi deo analize obuhvatiti narative koji pomažu osvetljavanju ove aktivnosti van atara sela.

U cilju prvog zadatka analize, uzeti su u obzir odgovori ispitanika iz prve četiri kategorije, odnosno od žitelja sela. Posle analize uzroka, koja je delimično rasvetlila i mehanizme po kojima se odvija ilegalno iskopavanje, a zatim i ilegalna prodaja tako dobijenih artefakata, analiza funkcionisanja pojave težište stavlja na kriminalnu aktivnost koja se događa u selu. Međutim, u zavisnosti od situacije, težište se može pomerati. Za ovaj rad najbitniji je bio način funkcionisanja na terenu, ali ne bi trebalo izgubiti iz vida da pokretač nelegalne aktivnosti ne mora biti, i obično nije, neko od seljana.

Prema akterima koji učestvuju u iskopavanju, možemo izdvojiti tri načina delovanja. Za ovaj rad najznačajnije je kada sami seljani pokreću inicijativu i oni bivaju organizatori nelegalnog akta. Njihovi ciljani pokušaji da dođu u posed vrednih artefakata, okončava se daljom prodajom predmeta nekom od posrednika u nelegalnoj trgovini. Posrednika, kao i kopača, po iskazima ispitanika, ima mnogo, daleko više nego krajnjih kupaca.

Međutim, iako se za žitelje ovog sela, koji posluju sa dilemima, posao završava onog trenutka kada predaju artefakte i za to uzmu novac, lanac trgovine, zapravo tek počinje. Kriminolozi koji su proučavali ovakve i slične pojave ističu da dalji život predmeti nastavljaju u nekada kraćem, a nekada i

dužem lancu organizovanog kriminala. Uverenja samih počinitelaca krivičnog dela na terenu, da ne rade ništa loše, ali i mnogobrojnost, kako arheoloških nalaza, tako i ljudi koji ih pronalaze i njihova nepritajenost, ostavljaju utisak da se radi o prekršaju koji je bolje ignorisati, nego o njemu polemisati. S druge strane, i po reakciji države moglo bi se zaključiti da je reč o problemu koji ne zavređuje veću intervenciju. Međutim, kada se prekršaj prenese van atara sela, po principu grudve koja kotrljanjem pokreće lavinu, dobijamo daleko veći problem, koji svoje nelegalno delovanje, najčešće završava van granica zemlja. Onako kako se predmet kreće iz ruke u ruku, tako raste i cena koju dostiže, što se jasno vidi na sledećem primeru: „Antički šlem koji na crnom bugarskom tržištu može da se kupi za 20.000, na aukciji u Minhenu dostiže cenu od skoro pola miliona evra. Za zlatnik iskopan na rumunskoj teritoriji, nalazačima se plaća nekoliko desetina evra, dok isti taj zlatnik na nekoj svetskoj pijaci košta po nekoliko hiljada evra. Takav cenovnik i izuzetno veliki broj registrovanih i neregistrovanih arheoloških nalazišta na Balkanu, čine ovaj region omiljenim stecištem raznoraznih dilera i trgovaca, a ilegalno bavljenje arheologijom jednim od unosnijih poslova.“⁸

Drugi način odvijanja ove pojave odnosi se na slučaj kada dileri podstiču seljane da trguju i kada u redovnim obilascima prikupljaju predmete koji će dalje ustaljenom šemom napustiti ove krajeve. Treća mogućnost odvijanja ilegalnog

⁸ T. Skrozza, Ilegalna trgovina arheološkim blagom, <http://www.arheologija.fr.gd/POLUOSTRVO-S-BLAGOM-.htm>

lanca ide obrnutim pravcem, što znači da porudžbine stižu iz inostranstva. Ona je, ujedno, i najčešće proučavana u stručnoj literaturi u kojoj se akcenat stavlja na naručioce i nešto manje na posrednike, a za najveće krivce proglašavaju se muzeji, kolekcionari i aukcijske kuće koje krše propise.

Iz ovoga vidimo da jedna mala lokalna zajednica, čijih nekoliko desetina članova zloupotrebljava mesto na kojem živi, posežući za, naizgled, ne tako pogubnim prekoračenjima, postaje deo lanca koji zaslužuje sveobuhvatnije istraživanje i odlučnije mere zaštite. Međutim, taj deo problema pripada i drugim naukama, dok selo i ono što se u njemu zbiva ostaje u fokusu antropološkog istraživanja, kroz nužnu saradnju sa drugim disciplinama, kao što su: istorija, arheologija, pravne i ekonomske nauke, sociologija, kriminologija...

Aspekti sive ekonomije

Sušтина problema ilegalnog iskopavanja arheoloških ostataka jeste dvojaka. Sa jedne strane država ostaje lišena kulturnih dobara od izuzetnog značaja, dok sa druge strane biva oštećena načinom na koji nadri-arheolozi dolaze u posed arheoloških ostataka i njihovom distribucijom koji ostaju izvan zakonom regulisanih tokova. Činjenica da najveći broj predmeta završi izvan granica zemlje, čime bivaju prekršeni zakoni o carini, pored Zakona o PDV-u, prekršaj čine ozbiljnijim a gubitak većim. Kombinacija lišavanja i utaje jeste ono što čini ovo delo kriminalnim. Međutim, budući da kriminal podrazumeva mnoštvo pojavnih oblika, ovaj akt potrebno je uže odrediti i svrstati u sferu organizovanog privrednog kriminala, čime se otvara polje za proučavanje aspekta sive ekonomije u vezi sa datom pojavom.

Pristup problemu sive ekonomije, za potrebe ove monografije, podešen je antropološkoj perspektivi. Tako će kroz specifičnosti izabrane društvene zajednice, koje su u direktnoj vezi sa geografskim položajem i istorijskim prilikama na ovim prostorima, biti pokušano da se bolje upoznaju aspekti ove delatnosti i njen sivoekonomski karakter. Mreža društvenih odnosa, razvijena trgovačka delatnost još u periodu Rimskog carstva, izuzetno živa švercerska aktiv-

nost tokom devedesetih godina XX veka¹, a iznad svega bogatstvo arheoloških ostataka doveli su do pojave novog seljaka - nadri-arheologa². Ono što karakteriše ovog delatnika, kada se kao cilj postavi proučavanje ekonomskih aspekata, jeste da jednom „nogom“ stoji u sivoj, a drugom u crnoj zoni ekonomske aktivnosti. Zbog toga će biti potrebno upoznati se sa mehanizama ove pojave, zatim sa stavovima lokalnog i globalnog javnog mnjenja o konkretnoj kriminalnoj aktivnosti, kao i sa uzrocima koji su doveli do raskoraka u tumačenju i prihvatanju onoga što se smatra dozvoljenim u praksi uže društvene zajednice u odnosu na širi društveni sistem i pravne norme koje on uspostavlja i provodi u delo.

Obeležja sive ekonomije

Polazeći od toga da se u osnovi sive ekonomije nalazi mehanizam koji podrazumeva ili nelegalno dobavljanje dobara, ili njihovo stavljanje u nedozvoljen promet, a često i jedno i drugo, za potrebe ovog rada biće uvažena definicija ekonomista koji sivu ekonomiju vide kao: „svaku protivza-

¹ Usled sankcija i ratnih zbivanja na prostorima bivše Jugoslavije, tokom devedesetih godina XX veka.

² Ovog seljaka možemo smatrati podvrstom ranije nastale kategorije seljaka polutana koji već decenijama ne žive od razmene ili prodaje prinosa i namirnica dobijenih uzgajanjem stoke. Samokonzum je, takođe, odavno prestao da bude nužna odrednica seljaštva, ne samo domaćeg, nego i u svetskim razmerama. O seljacima polutanima više u: C. Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd, 1955. Drugi autori, poput Stipe Šuvara govore o postseljaku, dok Vlado Puljiz u piše o poluseljacima.

konitu aktivnost usmerenu ka sticanju ekonomske koristi kojima se nanosi finansijska i druga šteta pre svega državi, kao i onim subjektima koji posluju u skladu sa propisima. Ovako široko definisanje proizilazi iz toga što sivu ekonomiju nalazimo u svim oblastima privrede, pa i van nje (sport, kultura, zdravstvo...)³ Međutim, kada analiziramo datu nelegalnu aktivnost, onda moramo da uvažimo i definiciju crne ekonomije, budući da ona daleko prevazilazi okvire sive ekonomije, iako sa njom deli pojedina obeležja. Ukoliko crnu ekonomiju okarakterišemo kao zakonom nedopustivu aktivnost⁴, nasuprot sivoj koja podrazumeva obavljanje legalne delatnosti na nelegalan način, što podrazumeva neizmirivanje obaveza prema državi, onda uviđamo da iskopavanje arheoloških ostataka i njihovo stavljanje u promet ima obeležja i jedne i druge ekonomije koje se nalaze na suprotnom kraju od legalne ekonomske aktivnosti. Zbog toga će u daljem radu biti korišćen i termin skrivena ili neformalna ekonomija, kako bi bilo moguće obuhvati karakteristike i jedne i druge ekonomije u kon-

³ V. Knežević, Siva ekonomija i mere za njeno suzbijanje, Pravni informator, br. 11, god. V, 2002. on-line izdanje časopisa.

⁴ Pod crnu ekonomiju spada i prodaja narkotika, trgovina ljudima, reketiranje... odnosno sve one aktivnosti koje su protivzakonite i koje ni pod jednim uslovom ne mogu biti legalizovane. Po svom pojavnom karakteru crna ekonomija najčešće pripada domenu organizovanog kriminala, kojem pripada i nelegalna prodaja arheoloških ostataka. Smatra se da je upravo ova protivzakonita aktivnost po obrtu novca na treće ili četvrtom mestu u svetu, odmah posle trgovine drogom, ljudima i oružjem. Trgovina oružjem, iako je regulisana pravnim normama, našla se na ovom popisu zbog toga što je njihovo kršenje izuzetno često.

kretnom slučaju. Todor Spariosu pod neformalnom ekonomijom izdvaja tri vrste ekonomskog delovanja: potpuno nelegalnu aktivnosti, zatim onu koja je u načelu legalne, ali se obavljaju uz kršenje nekog propisa i na kraju onu koja se obavljaju u domaćinstvu i koja nije obuhvaćena sistemom nacionalnih računa⁵. Zanimljivo je da ilegalna iskopavanja arheoloških ostataka i njihova prodaja imaju obeležja sve tri ekonomske aktivnosti koje spadaju u domen neformalne ekonomije.

Jedna od karakteristika neformalne ekonomije jeste utaja. Međutim, važno je napomenuti da utaja, kao glavno obeležje sive ekonomije, nije cilj sama po sebi. Utaja kod ovakvih krivičnog dela, pre je posledica toga što pripadaju crnoj ekonomiji, a tek onda želje da se izbegne izmirivanje obaveze prema državi. Za ekonomiste siva ekonomija jeste mera nemoći države da zaštiti vlastite interese i interese građana, a posledica je glomaznog i neefikasnog poreskog sistema, opterećenog korupcijom. Neovlašćeno iskopavanje arheoloških ostataka, međutim, daleko prevazilazi taj okvir, budući da integriše probleme zemalja u čitavom regionu i one van njega.

Ukoliko ovu pojavu analiziramo iz ugla antropologije, onda se šira perspektiva nameće kao neophodna. Ekonomska perspektiva ima zadatak da konstatuje činjenično stanje, ukoliko se držimo ekonomske terminologije, sa ciljem da otkrije i ukaže na kršenje zakona. Ova perspektiva, iako je važna za antropologiju, ipak ne apostrofira ono što je za

⁵ T. Spariosu, Prilog: Tranzicija i neformalna ekonomska aktivnost, Projekat: Ekonomska tranzicija u Srbiji - pređeni put i perspektive, Beograd, 2002.

tu naučnu disciplinu presudno u ovom slučaju, a to su: uzroci, mehanizmi delovanja, motivacioni faktori, kao i brojni situacioni aspekti koji dovode do pojave i njenog upornog opstajanja. Statistički podaci idu u prilog tome da se radi o pojavi koja ne sme biti prenebregnuta. Jedna od statistika ukazuje na to da je oko milion i dvesta hiljada stanovnika Republike Srbije poslovalo u zoni neformalne ekonomije, što je oko trideset pet odsto društvenog proizvoda zemlje. Ove podatke dobili su Ekonomski institut i Savezni zavod za statistiku na osnovu ankete sprovedene 2000.-te godine, kod blizu četiri hiljade ispitanika.⁶ Neke druge statistike navode broj od tri i po miliona, ali i bez licitiranja moguće je zaključiti da se radi o visokom procentu i velikoj šteti. Među faktorima koji se najčešće navode kao glavni uzročnici ovakvog stanja u domaćoj ekonomskoj nauci⁷ pominju se:

- višegodišnje ratno okruženje
- značajan priliv izbeglica
- dugotrajni negativni privredni trendovi
- rastući broj nezaposlenih
- nizak životni standard
- sankcije međunarodne zajednice
- NATO agresija
- spori tranzicioni procesi
- neizgrađen pravni i privredni sistem
- izostanak suštinski osmišljenih mera za suzbijanje sive ekonomije...

⁶ Ekonomist Online, no. 90, July 20, 2007. on-line izdanje časopisa.

⁷V. Knežević, op. cit.

Dakle, radi se o uzročnicima koji se odnose na današnju Republiku Srbiju, ali valja napomenuti da je period tranzicije sam po sebi pogodno tle za neformalnu ekonomiju. Međutim, jedna od bitnih odrednica ove ekonomije je ta da pogađa sva društva, bez obzira na stepen uređenosti i razvijenosti. Slučaj kada nelegalna ekonomska aktivnost brojčano nadjača zakonom propisanu, ukazuje na upletenost same države u zonu od koje bi trebalo da sačuva i sebe i građane. Upravo zbog toga, stepen neformalne ekonomije smatra se proporcionalnim stepenu nemoći države u očuvanju vlastite sigurnosti.

Međutim, kako moramo razlikovati uzročnike koji dovede do ove pojave u različitim društvenim sistemima i u različito vreme, tako moramo voditi računa i o regionalnim razlikama i kulturnim, istorijskim i geografskim specifičnostima kraja koji se analizira. Skretanjem pažnje na to da se radi o seoskom stanovništvu⁸, već samo po sebi označava bitnije razilaženje sa gradskim stanovništvom, ne samo u mentalitetu, nego i u konkretnim životnim uslovima.

Kada posmatramo ceo mehanizam pojave, onda se lako uviđa na ona prevazilazi okvire sela i seoskog, budući da se ostvaruje preko posrednika, koji mahom pripadaju gradskoj populaciji, mada ne i obavezno. Međutim, kako je za potrebe ovog rada najznačajniji u lancu⁹ seljak nadri-arheo-

⁸ Ekonomske analize uglavnom prate pojavu u urbanim zonama, dok se selo mora posmatrati kao sistem u sistemu, sa vlastitim specifičnostima u pogledu funkcionisanja ekonomije.

⁹ Inicijativa najčešće kreće iz grada preko posrednika, do delatnika tj. seljaka koji iskopavaju, i ponovo putem posrednika koji nalaze krajnje odredište predmeta.

log, onda se motivacioni i situacioni faktori, pored makro plana, moraju tražiti i na mikro planu. Tako, doskorašnje ratno okruženje dobija još veći značaj u ovoj regiji zbog blizine granice i žive švercerske delatnosti. Roba koja se najčešće nelegalno kretala preko granice bilo je gorivo iz Rumunije, ali je smer protoka sredstava i dobara išao gotovo neometano i u obrnutom smeru. Značajan priliv izbeglica, koji se navodi kao drugi bitan činilac u razvoju neformalne ekonomije, u ovom području ima nešto manji značaj. Razlog tome leži u već obrazlaganoj činjenici da veliki broj stanovnika radi u inostranstvu i da ova regija, iako spada u red nerazvijenih, nema obeležja siromaštva. Takođe, ni priliv izbeglica nije bio toliko veliki, da bi mogao da optereti lokalno stanovništvo u značajnijoj meri. Mali broj pridošlih lica iz ratom zahvaćenih područja, takođe je posledica toga što se živalj iz ovih krajeva radije kretao ka centrima Evrope, nego ka gradovima bivše SFRJ. Malobrojni koji su to i učinili, u kriznom momentu češće su birali da utočište potraže kod rođaka koji su radili u inostranstvu, nego da se vrate u maticu.

Kada je reč o negativnim privrednim trendovima, njih bi trebalo tražiti u lošim poljoprivrednim reformama, koje nisu karakteristične samo za današnji period¹⁰. Kada se radi o porastu broja nezaposlenih, čini se da on ima delimičnog značaja za stepen neformalne ekonomije jer govorimo o stanovništvu koje je vezano za selo, a čija egzistencija u najvećoj meri zavisi od priliva novca iz inostranstva. Nizak životni standard nije moguće poreći, ali je on daleko viši nego u nekim drugim oblastima. Sankcije međunarodne

¹⁰ M. Mitrović, Sociologija sela, Beograd 1998.

zajednice, koje se navode kao jedan od ključnih uzročnika, žiteljima ovog sela olakšala je činjenica da je veliki broj njih od ranije imao dozvole za rad i boravak u inostranstvu ili strana državljanstva tako da njihova pokretljivost i egzistencija nisu bili ugroženi.

Druga olakšavajuća okolnost leži u geografskom položaju, odnosno u tome što obale Dunava pripadaju dvema državama. Dalje, dejstva NATO-a svakako nisu išla na ruku ovom kraju, ali se od seljana moglo saznati da nikada nisu čuli sirenu za oglašavanje uzbune, niti su ikada čuli eksploziju bombe, te da su samo preko sredstava javnog informisanja imali svest o ratnim događanjima. Tamošnji život nastavio je normalno da se odvija i dalje uz pomoć veza sa inostranstvom i šverca. Spori tranzicioni procesi koji su u vezi i sa druga dva negativna uticaja, a to su neizgrađen pravni i privredni sistem i izostanak suštinski osmišljenih mera za suzbijanje sive ekonomije, spadaju u veoma važne faktore za uporno održavanje ove pojave. Ovome bi trebalo dodati i specifičnost malih sredina u kojima svako svakoga poznaje, što dodatno otežava sprovođenje slova zakona. To da su nosioci izvršne vlasti istovremeno i komšije, prijatelji i rođaci onih koje bi trebalo kontrolisati, veoma je izraženo u malim sredinama i gotovo je nerešiv problem.

Analiza neovlašćenog iskopavanja arheoloških ostataka kroz prizmu neformalne ekonomije – uzroci koji bolje osvetljavaju posledice

U ovom delu analize biće osvetljeni ekonomski aspekti ove pojave, uzimajući u obzir ono suštinski važno za njeno

tumačenje iz ugla antropologije. Dakle, ukoliko se ostane samo kod onoga što je vezano za neformalnu ekonomiju, po strani ostavljajući štete prouzrokovane u domenu kulture, bez želje da se procenjuje koja je šteta veća, analiza će otpočeti izlaganjem stanja zatečenog na terenu.

Već je napomenuto da se nelegalna iskopavanja javljaju u velikom broju sela ovog Okruga, pogotovo u blizini arheoloških nalazišta. Zakonom je regulisano ko ima pravo da organizuje ovakve poduhvate, a sama činjenica da se radi o samostalnim iskopavanjima, bez propisanih dozvola i angažovanja tima stručnjaka, sve aktere proučavane aktivnosti stavlja sa druge strane zakona. Za potrebe analize, izlaganje ide u dva pravca, tako što će najpre pratiti tok sticanja i prometa dobara, sa akcentom na ono čime se trguje, dok će u drugom delu proučiti same izvršioce nelegalnih iskopavanja.

Ovaj deo analize, takođe, nalaže potcrtavanje istorijskih i geografskih karakteristika i to iz dva razloga. Prvo, biće moguće bolje razumeti kontekst u kojem se javlja ova pojava, a drugo omogućiće se bolje razumevanje zbog čega je ova nelegalna aktivnost po svom kriminalnom karakteru izuzetne težine, iako uporno ostaje na margini interesovanja kako kod nas, tako i u daleko razvijenijim zemljama.

Uvid u navedene negativne faktore koji dovode do aktivnosti u sferi neformalne ekonomije, njenog održavanja i širenja u našem društvu, čini se dovoljan da bi se objasnio i slučaj neovlašćenog iskopavanja i stavljanja u promet arheoloških ostataka. Međutim, prethodnom popisu faktora, u konkretnom slučaju, valja dodati još neke činioce koji spadaju u specifičnosti kraja u kojem je posmatrana konkretna aktivnost:

- bogatstvo arheoloških ostataka
- specifičnosti seoske sredine: doživljaj nametanja tuđih pravila, odnosno grada i države - uloga mentaliteta, posrednika...
- dobra regionalna i vanregionalna povezanost i mogućnost distribucije izvan zemlje
- dobro organizovana mreža aktera koji aktivnost započnu na njivi, potom preko posrednika nalaze kanale za „izvoz“ i dalji put do najčešće do privatnih zbirki, usled čega čine mrežu organizovanog kriminala
- inovacije
- dijalektika okruženja: paralelni „život“ bogatstva i siromaštva
- moralni aspekt: nevidljivo lice žrtve
- svest o prekršaju - zablude o odgovornosti
- počinioci najčešće nisu lica sa margine

Zarad lakšeg proučavanja dodatih uzroka, analiza će biti usmerena u dva pravca. Jednim delom biće koncentrisana na istorijske i geografske uslove i bliže upoznavanje sa konkretnim predmetima koji učestvuju u nelegalnoj prodaji, dok će drugim delom pratiti aktere i tokove transakcije, tj. mehanizam po kojem se odvija ova delatnost.

Roba koja učestvuje u ilegalnoj razmeni

Predmeti koji su nelegalnim putem napustili zemlju ili ostali u privatnim zbirkama, najrazličitije su prirode. Tako, ispitanici pominju da su imali prilike da iskopaju gotovo sve od keramičkih ostataka u fragmentima, preko celih pred-

meta iz praistorijskog perioda, do nakita i novca iz doba Rima. Najveće divljenje kada govore o iskopanim predmetima iskazuju prema figurinama božanstva plodnosti. One su najčešće bile potpuno očuvane, dok su ostali predmeti to bili delimično. Figurine opisuju na klasičan način – kao figure velikih grudi i širokih bokova.

Primetno je da ispitanici favorizuju premete koji pripadaju praistoriji. Daleko manje oduševljenja pokazuju kada se radi o rimskim ostacima, bez obzira da li se radi o nakitu sa dragim kamenjem, kopčama ili grnčariji. Očito je da je cena koju postižu za prvu kategoriju predmeta daleko viša nego za navedene rimske materijalne ostatke. Razlog tome je starina, ali i činjenica da rimskih ostataka ima više, a cena se formira po klasičnom ekonomskom principu ponude i potražnje.

Grupi poželjnih predmeta mora se dodati i kategorija zakopanog blaga. Ispitanici koji iskopavaju arheološke ostatke naročito se zanimaju za legende kojima ovaj kraj obiluje. Ipak, zakopano blago ne spada samo u domen legendi. Ispitanici su pominjali vlastite pronalaskе, ili ono do čega su dolazile njihove „kolege“¹¹, a to su najčešće novac i druge dragocenosti koje su hajduci, Turci, Bugari... u bežaniji sakrivali po pećinama ili drugim prepoznatljivim mestima.

Kategorija zakopanog blaga među ispitanicima tretirana je kao instant sreća. Iskopavanje se smatra ozbiljnim radom i organizovanom delatnošću koja podrazumeva i zaradu, dok kroz priču o pronalaženju blaga druge vrste provejava atmosfera iz filmova o Indijani Džonsu. Stiče se utisak da je

¹¹ Takođe ilegalni kopači.

korist daleko veća, jer nema ulaganja, niti je saradnja sa posrednicima nužna. Tu robu daleko je lakše staviti u promet, a to znači i brže dolaženje do novca. Dakle, ovakve slučajeve gotovo da možemo tretirati kao dobitak na lutriji i čistu zaradu, iako otkrića najčešće nisu slučajna. Poređenje materijalnog dobitka, ostvarenog na opisani način, sa lutrijom i igrama na sreću čini se opravdanim, čemu u prilog ide tvrdnja da: „Novi oblici mogućnosti sticanja iznenadnog bogatstva proizilaze iz novih oblika igara na sreću, gde je dobitak zasnovan na verovatnoći, uvek iznenađan, bez obzira na to koliko mu se igrač nadao“¹².

Počinioci

Kategorije počilaca ovog krivičnog dela mogu se razvrstati na kopače, posrednike u prodaji¹³ i kupce. Međutim, odvijanje protivzakonite aktivnosti ne funkcioniše uvek tim redom. Akciju nekada pokreće nadri-arheolog, nekada posrednik, a nekada kupac.

Klasična šema prodaje izgleda tako što posrednik (jedan ili njih više) biva u kontaktu sa kopačem, kupcem ili drugim posrednicima, zbog čega je moguće njega označiti kao prvog u lancu. Poredak se menja kada kupac ima posebne zahteve, tj. kada je on inicijator, a neretko se dešava da pokretač akcije bude nadri-arheolog koji je u redovnim akcijama iskopao predmet za koji traži kupca. Ovako pos-

¹² I. Kovačević, op. cit. 9.

¹³ Ovoj kategoriji pridodajemo i lica koja učestvuju u proceni predmeta bilo da ona daju stručno mišljenje ili da nalaze kanale do veštaka iz drugih zemalja (u konkretnom slučaju kontakti su ostvareni u Londonu i Lihtenštajnu).

tavljene stvari i činjenica da je obrt novca izuzetno veliki, iako je cena koju dobija kopač i po nekoliko puta niža, a neretko i nekoliko desetina puta, čine ovo delo kriminalnim aktom i time aktivnošću koja spada u crnu ekonomiju.

Važno je napomenuti da se ovde ne radi samo o protoku dobara i novca. Pored njih, u ovom krivičnom delu, postoji i živa razmena informacija, saznanja, kulturnih obrazaca, pa i samih inovativnih tehnika. Tako jedan od anketiranih navodi da je otišao u Nemačku da nabavi detektor za metal koji je prokrijumčario preko granice. Matić u svojoj studiji kao naročito važan proces vidi proces uvođenja inovacija, koje najčešće ne dovode do promene, nego do unapređenja postojećeg stanja. Autor, naglašava da kulturni kontekst uslovljava percepciju korisnosti, relevantnih informacija i znanja, kao i pravljenje racionalnog ekonomskog izbora, ali da sa druge strane uviđanje ekonomske koristi, usled uvažavanja novih informacija i znanja može promeniti shvatanje ekonomske kalkulacije uloženo – dobijeno i da na taj način vremenom utiče na promenu kulturnog konteksta.¹⁴

Do sada je bilo reči o istorijskim i geografskim faktorima kojima dodajemo i dobru povezanost ovog kraja sa zemljama Zapadne Evrope, ali njima valja dodati još neke motivacione faktore za činjenje kriminalnog akta. Među njima pojedini pripadaju mentalitetskim obeležjima seljaka uopšte, a neki su specifični za konkretnu društvenu grupu.

Jedna od specifičnosti jeste ta da se ovom aktivnošću ne bave osobe sa margine, što u neformalnoj ekonomiji nije pravilo ali često jeste slučaj, nego ugledniji i imućniji

¹⁴ M. Matić, op. cit. 67-68.

ljudi u selu. Kao jedan od glavnih motiva među njima preovlađuje ubeđenje da je: „glupo ne uzeti ono što ti život pruža“. Da su, kojim slučajem, najmasovniji počinioci lica sa margine, onda bi se njihovo angažovanje moglo objasniti upravo nezavidnošću njihovog položaja. Kod seljaka nadri-arheologa moralna dilema izostaje iz drugih razloga. Ričard Epštajn navodi da se jedna od motivacija počilaca temelji na nemanju dokaza da će se i drugi povinovati zakonu, ukoliko oni to budu činili. Kako takve garancije nema, skretanje sa legalnog puta mnogima izgleda opravdano¹⁵.

Među specifičnosti kraja, možemo ubrojati i nešto što je u ovom radu nazvano dijalektikom okruženja. Radi se o tome da paralelno, u životu najvećeg broja pojedinaca, egzistiraju i siromaštvo i bogatstvo. Život u nedovoljno razvijenoj oblasti, gde su putevi izuzetno loši, gde seoska ambulanta veoma retko radi, gde je ispred kuća lako čitljiv nemar i siromaštvo, dolazi u sukob sa onim što paralelno živi u istom sistemu, a to su velelepne kuće, najmoderniji automobili, najskuplja tehnička oprema... Iz ove suprotnosti čini se da je moguće objasniti akt, barem u jednom njegovom domenu. Radi se zapravo o upiranju prsta u državu kao krivcu što pojedincu nije pružila očekivano. Na ovaj način gubi se i doživljaj duga prema njoj, ali se i relativizuje cifra od nekoliko hiljada evra¹⁶, za koliko je moguće prodati

¹⁵ R. Epstein, *The Moral and Practical Dilemmas of an Undergroud Economy*, Yale Low Journal, Vol. 103, 1994. 2156-2177.

¹⁶ Ta svota ne doživljava se kao dovoljno velika da bi ukazivala na veliki prestup. Mada, ukoliko taj iznos uporedimo sa

neki od predmeta. Time dodatno izmiče svest o težini prekršaja. Razlozi za neshvatanje ili neuvažavanje ozbiljnosti kriminalnog dela kojim se bave dolaze još i od činjenice da su to dela u kojima lice žrtve nije vidljivo. Odsustvo svesti o nanošenju štete dominira kroz odgovore.

Kao jedan od motivišućih faktora ispitanici navode ubeđenje da oni, zapravo, i ne mogu da odgovaraju za krivično delo, jer kopaju na svojim njivama ili na njivama prijatelja sa kojima imaju dogovor. Međutim, Krivični zakonik i Zakon o kulturnim dobrima propisuju okolnosti koje se smatraju nedozvoljenima i za njih propisuju zatvorske i novčane kazne, dok vlasništvo nad zemljom ne podrazumeva i vlasništvo nad pronađenim artefaktima.

Nadri–arheologe, ipak, moramo razdvojiti od onih seljaka koji u posed skupocenih predmeta dođu obrađujući zemlju. Prvi pripadaju grupi profesionalaca, a sebe često i doživljavaju kao arheologe. Ovi drugi, igrom slučaja, bez prethodne namere, povremeno skreću u ilegalnu delatnost, ukoliko odluče da predmete zadrže ili da ih prodaju. Kada se takvo otkriće dogodi, savet kako valja postupiti sa pronađenim predmetima obično traže od komšija sa iskustvom. Najčešće se dogodi da savetodavci preuzmu brigu za dalju distribuciju predmeta, dok „srećnom pronalazaču“, prirodno, sledi nagrada.

Među ličnim razlozima je i nepovoljna materijalna situacija u kriznom momentu, ali kao mogući razlog neprijavlivanja pronalaska vrednih artefakata valja imati u vidu

iznosima koji se pominju izvan granice, onda je jasno da u odnosu na njih ona i nije tako velika, što prestup ne čini manjim, nego paradoksalnijim.

i izrazito male nadoknade za uzurpiranje imanje ili za štetu koju pretrpi njihova letina. Takođe, nadoknade koje muzeji nude za otkup ovih predmeta, mnogostruko su niže od onih koje se dobijaju u ilegalnoj trgovini. Ranije navedeni primer da vlasnik zemlje bude zadovoljan onim što je dobio za izvođenje arheoloških iskopavanja na njegovoj zemlji, izuzetak je od pravila.

Zaključak

Zadatak istraživanja bio je da prouči kriminalnu aktivnost neovlašćenog arheološkog iskopavanja i stavljanja u nedozvoljeni promet pronađenih artefakata. Za mesto proučavanja odabrana je ruralna sredina, selo u Braničevskom okrugu, nedaleko od Petrovca na Mlavi. Međutim, važno je naglasiti da je ovu pojavu moguće pratiti ne samo u ovoj seoskoj sredini, već i u svim zonama koje su u blizini nalazišta, bilo da se radi o zvaničnim lokalitetima ili o mestima koja to još nisu postala. Budući da je akcenat stavljen na odvijanje aktivnosti koja je poprimila i karakter profesije, seljani koji se njome bave nazvani su nadri-arheolozima. Njihov broj u iskazima informanata varira od dvadeset do čak, sto.

Razlog za odabir seoske sredine prevashodno je to što se domaća nauka nije dovoljno bavila različitim oblicima kriminaliteta koji se u njoj javljaju, pogotovo kada se radi o savremenom selu. Arheološki kriminal, takođe, često ostaje izvan fokusa, iako pripada organizovanom kriminalu uz pomoć kojeg se finansiraju drugi oblici kriminalnog ponašanja koji vode konkretnim žrtvama. Što se tiče razloga iz kojih je za proučavanje odabrano selo u Braničevskom okrugu, onda među najznačajnije razloge spadaju bogatstvo arheoloških nalaza, kao i činjenica da se u mnogim selima Okruga odvija ovaj vid kriminalne prakse. Odabrano selo nije ni po čemu jedinstveno, nego je pre model kroz

koji možemo lakše sagledati i analizirati pojavu neovlašćenog arheološkog iskopavanja. To je ujedno i razlog zbog kojeg ime sela nije navedeno.

Stavljanje proučavanog sela, i pojave koja se u njemu odvija, u širi društveno–istorijski okvir, vodi zaključku da se radi o praksi nastaloj na temelju starije aktivnosti, koja je, takođe, bila veoma rasprostranjena decenijama unazad. Radi se o potrazi za zakopanim blagom za koje seljani veruju da ga ima u selu i okolini, a potvrdu svome uverenju nalaze u mnogobrojnim legendama, ali i u ponekoj stvarnoj zgodi. Ova davnašnja praksa, koju su ljudi preduzimali sa ciljem brzog i lakog bogaćenja, biva usmerena u drugom pravcu kada selo počinju da posećuju arheolozi. Pojava arheologa, na više zvaničnih lokaliteta u selu, i saznanje da predmeti iz praistorijske i antičke prošlosti, sa kojima su se seljaci svakodnevno susretali, imaju potencijalnu novčanu vrednost, usmerava pažnju lokalnog stanovništva na novi vid potrage.

Koristeći dobre socijalne veze sa inostranstvom, ali i blizinu granice, nadri-arheolozi zasnivaju novu kriminalnu delatnost, koja je po svom sadržaju između organizovanog i privrednog kriminala. Na ovaj način, postaju karika u lancu trgovine kojom se neprocenjivo kulturno blago plasira izvan granica zemlje. Analizirajući ovu pojavu u svetlu neformalne ekonomije, zaključeno je da ova delatnost istovremeno ispunjava kriterijume i sive i crne ekonomije. Budući da je neovlašćeno arheološko iskopavanje istovremeno i u sferi organizovanog, ali i privrednog kriminala, a time i u sferi sive i crne ekonomske zone, kao zaključak nameće se potreba organizovanije akcije države, kako bi

ovu aktivnost stavila pod kontrolu. Ipak, u svetskoj naučnoj javnosti, kao i u našoj, dominira stav da ova ilegalna aktivnost nikada neće u potpunosti nestati.

Analizom pojave nelegalnog iskopavanja i dalje prodaje arheoloških ostataka, zaključeno je da ova pojava podrazumeva obrt velikih svota novca, prevashodno izvan granica zemlje. Međutim, novac nije jedino što se razmenjuje u ovoj transakciji. Njemu se mora pridodati i razmena informacija, iskustava, znanja, kulturnih obrazaca i drugih bitnih činilaca svakodnevnog života.

Počinioce ovog krivičnog dela, kada se radi o seljacima, možemo podeliti u dve grupe. Prvu čine seljaci koji preduzimaju organizovanja iskopavanja i čija aktivnost ima elemente profesionalnog bavljenja. Drugu grupu čine pronalazači koji to postaju slučajno. Ostali akteri u lancu trgovine, pored neposrednih pronalazača, jesu posrednici i krajnji kupci, a svi zajedno čine ilegalnu spregu organizovanog privrednog kriminala.

Budući da zadatak nije bio sastavljanje optužnice protiv seoskog življa koje poput onog u drugim sredinama koristi preimućstva kraja u kojem živi, važno je skrenuti pažnju da je uzrok ovoj pojavi i u neaktivnoj ulozi države u rešavanju ovog problema. Propisi postoje, ali svedoci smo toga da mnoga velika nalazišta ostaju bez zaštite, prepuštena na savest lokalnog stanovništva. Zadatak izvršne i zakonodavne vlasti jeste da iskoreni praksu koja je postojala do sada, a koja se svodi na simboličan broj pokrenutih krivičnih postupaka protiv ove vrste prestupa. Čak, i kada do toga dođe, većina predmeta ostaje neprocesuirana ili rezultira izricanjem uslovnih kazni, koje nisu dovoljne ni da zastraše počinioce, a kamoli da ih osujete.

U radu su, takođe, razrađivani i drugi faktori koji su pogodovali razvoju neovlašćenog arheološkog iskopavanja. Uz bogatstvo arheoloških nalaza, povoljan geografski položaj, kao i razvijene društvene veze, u obzir moraju biti uzeti i faktori koji vekovima oblikuju mentalitet seljaštva, stvorivši od njega većitog neposlušnika. Krizna vremena koja su nastupila devedesetih godina XX veka, učinila su da doživljaj kršenja norme gotovo izostane, što nije odlika samo ruralnog stanovništva. Žitelji sela, koji su uključeni u ilegalnu aktivnost, po načinu reagovanja na ukazanu priliku ne predstavljaju izuzetak, nego su pre proizvod mnoštva kriznih situacija u kojima vladaju drugačija pravila od onih koje nalažu zakoni.

Dok država ne bude našla načina da reaguje i zaštiti svoje interese i interese građana, seljanima ostaje jedino da se plaše više instance - Boga. Iskazi informanata, koji su reprezentovali javno mnjenje, pokazali su da postoji razrađen sistem po kojem određuju situacije u kojima je prihvatljivo prisvojiti nešto od pronađenih ostataka, pogotovo kada je zlatni i srebrni novac u pitanju, kao i one situacije koje bi prema njihovim ubeđenjima mogle dovesti do prokletstva. Jedan od zaključaka je i taj da meštani sela, kada je reč o sankcionisanju ove pojave, više drže do autoriteta koji, za razliku od države, „zna sve i vidi sve“.

BAŠTINA I KRIMININAL

Seljak kao nadri-arheolog

Sažetak

Izrada antropo-kriminološke monografije prati više aspekata „žive“ ilegalne aktivnosti neovlašćenog arheološkog iskopavanja, u jednom selu Braničevskog okruga. Ova protivzakonita praksa nije specifična samo za selo koje je izabrano za proučavanje. Nelegalnim iskopavanjem i stavljanjem u nedozvoljeni promet arheoloških ostataka, kojima je cela regija izuzetno bogata, bave se i seljani u okruženju, ali i žitelji svih onih oblasti bogatih arheološkim nalazištima. S druge strane, ova praksa odraz je izostajanja ozbiljnije brige države za svoje kulturno nasleđe. Nedovoljno brige ispoljava i domaća naučna javnost, što je ne čini drugačijom u odnosu na svetsku. Povremeni napisi u novinama i televizijske emisije imale su za cilj skretanja pažnje šire javnosti na ovaj problem, ali lakoća stupanja u razgovor sa ljudima koji se bave ilegalnim iskopavanjem, njihova otvorenost i nezastrašenost važećim propisima, idu u prilog činjenici da je njegovo rešavanje tek u povoju.

Organizovane nelegalne aktivnosti vezane za pokretna kulturna dobra u našoj sredini odvijaju se decenijama unazad. Zadatak rada bio je da se detaljnije upozna sa ovom praksom tako što je proučavano selo smešteno u prostornu

i vremensku dimenziju, čime je potcrtan i obrazložen čitav niz lokalnih specifičnosti.

Monografija, zarad dobijanja celovite slike, najpre donosi pregled ove pojave u svetu u poslednjih nekoliko decenija. Iako je cilj bio proučiti pojavu u maloj sredini, nju je bilo neophodno smestiti u širi kontekst, da bi se shvatila ozbiljnost problema koji je po svom karakteru, na globalnom nivou, između privrednog i organizovanog kriminala. Ipak, valja naglasiti da ovakva klasifikacija kriminalnih aktivnosti pogoduje lakšoj teorijskoj konceptualizaciji, dok su u praksi one najčešće kombinovane.

Praćenje konkretnih nelegalnih aktivnosti u ruralnoj sredini bila je inspirativnija iz nekoliko razloga. Najviše pažnje, kada je ovaj problem u pitanju, do sada je posvećivano urbanim zonama, tako da je selo, uglavnom, ostalo van fokusa. Drugi razlog leži u činjenici da je selo relativno mala socio-geografska sredina, time lakša za posmatranje, i društvo međusobnog poznavanja, koja pogoduje proučavanje stavova lokalnog javnog mnjenja. Sledeći razlog, koji je išao na ruku izboru ruralne sredine za predmet proučavanja, jeste uvek aktuelan odnos selo – grad, ali koji više ne biva sagledavan kroz dihotomiju. Takođe, važnom se činila i potreba da se osvetle prethodne istorijske etape međudonosna datih sredina koji su doveli do formiranja lokalnih specifičnosti u tumačenju i prihvatanju onoga što širi društveni sistem nameće svojim sastavnim delovima.

U fokusu istraživanja našla se nelegalna aktivnost u vezi sa kulturnim dobrima, ali i njihova dalja protivzakonita distribucija, najčešće van granica zemlje. Istorijska perspektiva nametnula se kao nužna, budući da su upravo istorij-

ski razlozi učinili ovo područje izuzetno bogatim arheološkim nalazištima. Međutim, uočeno je da se neovlašćena arheološka iskopavanja, zapravo, nadovezuju na stariju praksu potrage za zakopanim blagom, o kojoj svedoče brojne legende, ali i stvarni događaji. Takođe, istorijski i geografski faktori uzrokovali su i razvoj dobrih socijalnih veza između ovog dela naše zemlje i ostalih zemljama u regionu, ali i zemalja Zapadne Evrope. Život na mestu kroz koje su vekovima prolazili trgovački putevi, doveo je, usled različitih faktora, i do kulminacije šverca tokom devedesetih godina XX veka, time stvorivši prohodan put za prenošenje kulturnog blaga van granica zemlje. Dobre veze sa Zapadnom Evropom, koje su u stalnom jačanju od Drugog svetskog rata, dodatno olakšavaju put nelegalnog distribuiranja arheoloških ostataka.

Pored toga što pokušava da prouči uzroke ove pojave, ovaj rad pokušava i da pronikne u mehanizme kojima se ona odvija. Takođe, akcenat je stavljen i na ono što se razmenjuje ovom protivzakonitom trgovinom, koja svoj nelegalni identitet dobija načinom na koji se dolazi u posed predmeta od izuzetne kulturne važnosti. Dodatna razmena koja je detektovana odnosi se na informacije, iskustava, saznanja, kulturne obrasce, tehnička usavršavanja i niz drugih činilaca svakodnevnog života svake društvene zajednice.

HERITAGE AND CRIME

Peasants as Quack Archeologists

Summary

This anthropological and criminological monograph preparation involved the examination of several aspects of lively illegal activities of unauthorized archaeological excavations in a village in the district of Braničevo. Such illegal practices are characteristic not only of the village chosen for research. Illegal excavations and trafficking of archaeological remnants abundantly present in the whole region are carried out by both the villagers in the vicinity and the inhabitants of other areas teeming with archaeological sites. These practices result from a lack of more serious concern on the part of the state for its cultural heritage. Moreover, the professional and expert public of the country also fail to show such care, which makes this situation similar to the one at the global level. An occasional newspaper article or a television programme aimed at attracting the attention of the general public to this problem could barely suffice, since the ease of contacting the ones involved in illegal excavations, their openness and lack of anxiety about the applicable regulations add to the impression that solutions to this problem are yet to be found.

Organised illegal activities related to movable cultural goods in our society have been under way for decades. It is

the aim of this paper to identify more details of these practices by placing the studied village into temporal and spatial dimensions, thus underlying and explaining a whole range of local specificities.

In order to provide an overall picture, this monograph first looks into this phenomenon globally in the period of several decades. The objective was to study this phenomenon in a small community, and placing it within a wider context was necessarily in order to understand the gravity of the problem which is in its character, globally speaking, between economic and organised crime. However, such a classification of criminal activities is helpful for the purposes of easier theoretical conceptualisation, although they are most often combined in practice.

Examination of concrete illegal activities in a rural environment was highly inspirational for several reasons. When it comes to this issue, most attention so far has been paid to urban zones, ignoring rural areas. The other reason is the fact that a village is a relatively small social and geographical community, and thus easier to observe, and a rural community is a closely knit group where people are familiar with each other's affairs, which is conducive to studying the views of the local public. Still another reason for selecting such community as the focus of this study is an ever interesting relation between the rural and the urban that is, however, no longer seen in dichotomy. Furthermore, it seemed of importance to look into previous historical phases of interrelations between the mentioned communities leading to appearance of local specificities in

interpretation and acceptance of the mainstream values imposed by the social system to its integral parts.

The focus of research was not only the illegal activity related to cultural goods, but also their further unlawful distribution, most often through cross-border trafficking. Historical perspective seemed quite indispensable, since it was the historical reasons that made this area so rich in archaeological localities. Nonetheless, it was perceived that unauthorised archaeological excavations actually rely on the older practices of looking for buried treasure, present in numerous legends but in real life events as well. Moreover, historical and geographical factors caused also the development of good social links between this part of our country and other countries in the region and in Western Europe as well. Life in a place that was for centuries placed on trading routes led, due to various factors, also to occurrences of large-scale smuggling in the 1990s, creating thus a trodden path for transferring culturing goods outside the borders of the country. Good links with the Western Europe, have only served to further facilitate illegal distribution of archaeological remnants.

Apart from efforts to study the causes of this phenomenon, this paper also makes an attempt to comprehend and identify mechanisms for its occurrence. In addition, emphasis was placed on what is exchanged in such trafficking. Additional exchange identified refers to exchanging information, experience, knowledge, cultural patterns, technical improvements and a series of other factors of everyday life of any social community.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343:39(497.11)
903/904:339.163.4(497.11)

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Љубица, 1976-
Ваština i kriminal [Elektronski izvor] :
seljak kao nadri-arheolog / Ljubica
Milosavljević. - Beograd : Univerzitet,
Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju
i antropologiju, 2010. - (Etnoantropološki
problemi. eMONOGRAFIJE ; #knj. #1)

Način dostupa (URL):
<http://www.anthroserbia.org/Publications/Details/26>. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Opis
izvora dana: 12. 07. 2010.

ISBN 978-86-86563-74-3

a) Археолошки налази - Сиво тржиште -
Антрополошка истраживања - Браничевски округ
COBISS.SR-ID 176524556

Izdavač: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Čika Ljubina 18-20, Beograd.
За издавача: Bojan Žikić. Urednik: Miloš Milenković. Lektura i korektura: Ivan Jurašin. Prevod rezimea: Branislava Jurašin.
Kompjuterska obrada: Redakcija edicije Etnoantropološki problemi - eMONOGRAFIJE.